

KAROL ŻOJDŹ

<https://orcid.org/0000-0003-0156-7036>

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

„BĘDĄ PIENIĄDZE, BĘDZIE CZYM PŁACIĆ”.
UWAGI NA MARGINESIE REJESTRÓW DŁUGÓW
JANA KAROLA CHODKIEWICZA*

Abstrakt: Podstawą źródłową artykułu są rejestry długów Jana Karola Chodkiewicza uzupełnione o informacje zaczerpnięte m.in. z korespondencji i inwentarzy dóbr. Przykład działalności hetmana wielkiego litewskiego jest pretekstem, by zadać pytania o opłacalność służby wojskowej w pierwszej połowie XVII w., wysokość i strukturę magnackich dochodów oraz o miejsce kredytu w gospodarce wielkich właścicieli ziemskich w Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, magnateria, Jan Karol Chodkiewicz, finanse, długi.

Abstract: The article is based on Jan Karol Chodkiewicz's debt registers, supplemented by the information drawn, among other things, from correspondence and estate inventories. The example of the Grand Hetman of Lithuania's activity serves as a pretext to pose questions about the profitability of military service in the first half of the seventeenth century, the amount and structure of magnates' income and the place of credit in the economy of the great landowners of the Commonwealth.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, magnates, Jan Karol Chodkiewicz, finance, debts.

* Za konsultacje i uwagi, tak pomocne w przygotowaniu niniejszego artykułu, autor jest winien podziękowania Dorocie Dias-Lewandowskiej, Przemysławowi Gawronowi, Zbigniewowi Hundertowi, Magdalenie Jakubowskiej, Karolowi Kollingerowi, Oldze M. Przybyłowicz, Janowi Jerzemu Sowie, Urszuli Sowinie, Aleksandrowi Stankiewiczowi, Mikole Volkau, Ewie Wólkiewicz oraz anonimowym Recenzentom.

Uwagi wstępne

„Zasiadła na nim Rzeczpospolita, gdy tej częstokroć wojsko dla niepłacy się rozrywające kosztem swoim zatrzymywał, na co nie tylko bogaty posąg i wielkie majątności Jaśnie Wielmożnej nieboszczki pierwszej pani swojej [Zofii z Mieleckich Chodkiewiczowej — K.Ż.] wydał i swoje zawodził, ale też często ze stajni końmi, ze skarbu broniami i innymi ochędo-stwy głowy rozruchów zatrzymywał, tak że też podczas i do srebra stołowego przychodziło”¹. Tymi słowami w ostrogskiej farze, podczas kazania na pogrzebie wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, Jana Karola Chodkiewicza (ok. 1570–1621), bernardyn ksiądz Bonawentura Czarliński scharakteryzował obywatelską postawę nieboszczyka i jego gotowość do poświęceń dla dobra Rzeczypospolitej. To niejedyny fragment tego tekstu zgodny ze zwyczajem, że o zmarłych należy mówić dobrze albo nie mówić wcale. Zasadna pozostaje jednak wątpliwość, czy wyeksponowane przez kaznodzieję zachowania rzeczywiście były wyjątkowe, czy istotnie stanowiły chlubne odstępstwo od normy. Z dotychczasowych badań wynika, że mieściły się w kanonie postaw, o czym świadczą podobne gesty czynione między innymi przez Jana Zamoyskiego, Stanisława Żółkiewskiego, Krzysztofa II Radziwiłła czy Lwa Sapiehę, hetmanów wspierających skarb publiczny prywatnymi zasobami, często nawet w większym zakresie aniżeli Chodkiewicz². Pod tym względem

¹ Kazanie na pogrzebie Jaśnie Wielmożnego Pana Jana Karola Chodkiewicza hrabie ze Szklowa i Myszy, na Bychowie, wojewody wileńskiego, Korony Polskiej przeciw Osman sułtanowi, a W.X.L. hetmana najwyższego, gubernatora ziemie inflanckiej [- -] miane w Ostrogu w kościele farnym przez x. Bonawenturę Czarlińskiego, Zakonu Franciszka S. Oyców Bernardynów, kaznodzieję wileńskiego, roku pańskiego 1622, dnia Novemb. 16., Wilno 1623.

² W polskiej historiografii działalność kredytowa jako kluczowy element pobudzający rozwój ośrodków miejskich przyciągała uwagę przede wszystkim badaczy specjalizujących się w historii gospodarczej oraz w dziejach miast i mieszczaństwa. Jednym z najświeższych ujęć, które zawiera przegląd dotyczącej tej problematyki literatury przedmiotu, jest książka Piotra Łozowskiego, *Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomościami w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku*, Białystok 2020. W odniesieniu do nieco późniejszego okresu, XVII stulecia, oraz do przedstawicieli elity innego stanu — szlacheckiego, pewne informacje na temat magnackich długów można odnaleźć w artykule Antoniego Mączaka: *Pieniądz i społeczeństwo w Rzeczypospolitej XVI-XVII w.*, RDSG 37, 1976, s. 81–84 oraz w pracach poświęconych dworom i latyfundiom, zob. m.in.: S. Ingot, *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy 1588–1607*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 165–226; A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572–1605)*, Lwów–Warszawa 1935; M.B. Topolska, *Dobra szklowskie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1969, s. 134–141; M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania. The Economic Affairs of Prince Nicholas Christopher Radziwill (1549–1616)*, cz. 1,

Korona i Wielkie Księstwo Litewskie nie różniły się szczególnie od innych europejskich państw, gdzie na porządku dziennym były sytuacje, gdy to wodzowie kredytowali stany lub swoich koronowanych mocodawców³. Z innych źródeł, autorstwa nieprzychylnych Chodkiewiczowi ludzi lub w inny sposób tendencyjnych, na przykład tekstów powstałych z myślą o zachęceniu osób trzecich do „zainwestowania” w Rzeczpospolitą, wyłania się nawet obraz zwycięzcy spod Kircholmu jako tego, który wspierał skarb publiczny, ale później potrafił egzekwować dług wraz z okazałą rekompensatą⁴. Nasuwa się tu zatem pytanie, obecne w literaturze przedmiotu, na ile opłacalna była działalność wojskowa w przypadku przedstawicieli polsko-litewskich elit⁵. Nie ulega wątpliwości, że zaangażowanie w sprawy publiczne w połączeniu z królewską łaską po pierwsze dawało władzę i zdolność do dystrybuowania swojego patronatu, a po drugie przynosiło korzyści w sferze symbolicznej. Czy tak samo było w wymiarze ekonomicznym? Czy w pierwszej połowie XVII w. służba była dla możnych lukratywnym zajęciem, nawet pomimo konieczności inwestowania w nią ogromnych pieniędzy i innych zasobów? Czy Jan Karol Chodkiewicz pomnożył swój majątek dzięki buławie?

Źródła

Trudno o jednoznaczną odpowiedź na te pytania. W ostatnim przypadku ma to także związek ze stanem bazy źródłowej, która jest bardzo rozproszona. Do naszych czasów przetrwało stosunkowo dużo listów kierowanych do lub adresowanych przez Chodkiewicza, choć stan zachowania jego spuścizny epistolograficznej jest nieporównywalny z dokumentacją Radziwiłłów czy Sapiehów. Ważnych informacji na temat działalności

„Acta Baltico-Slavica” 20, 1991, s. 239–308; cz. 2, ibidem 21, 1992, s. 195–294 (zwłaszcza cz. 2, s. 263–265); M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017. Nie wiele uwagi sprawom gospodarczym Chodkiewicza poświęcił w popularnonaukowej biografii hetmana Leszek Podhorodecki (*Jan Karol Chodkiewicz 1560–1621*, Warszawa 1982, s. 273–279). Autor poruszył wątek długów swojego bohatera, ale ze względu na wąską bazę źródłową poprzestał na ogólnych obserwacjach.

³ P. Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*, Warszawa 2010, s. 367–371.

⁴ Np. L. Sapieha do K. II Radziwiłła, Jałówka, 26 XI 1613, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) V, sygn. 13855/XVII, s. 1 (drukem w: *Archiwum Domu Radziwiłłów*, Kraków 1885 [Scriptores Rerum Polonicarum, t. 8], s. 257–258); J. Wołłowicz do K. II Radziwiłła, Pojeziory 12 XII 1617, AGAD, AR V, sygn. 17966/IV, s. 32.

⁵ Zob. M. Wagner, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015, s. 215.

publicznej hetmana dostarczają między innymi księgi Metryki Litewskiej, księgi sądowe oraz rachunki sejmowe, ostatnio skrupulatnie omówione pod tym kątem przez Przemysława Gawrona⁶. Natomiast archiwum gospodarcze Jana Karola zachowało się fragmentarycznie. Nie brakuje dokumentów cennych, takich jak dział ojcowizny pomiędzy nim a jego bratem Aleksandrem⁷, inwentarze Kretyni⁸ i Wielony⁹, inwentarze innych chodkiewiczowskich dóbr powstałe już w czasach „sapieżyńskich”¹⁰. Jest to jednak ułamek tego, co z pewnością wytworzono i o czym mamy wzmianki w korespondencji. Niestety nie zachowała się żadna księga przychodów i rozchodów hetmana, a był to rodzaj dokumentacji powszechnie wytwarzanej w magnackich kancelariach¹¹. Tego typu źródło byłoby bezcennym materiałem do badań nie tylko nad stanem majątkowym Chodkiewicza, ale dałoby szansę na lepsze rozpoznanie struktury jego dworu i utkanej przezeń sieci powiązań klientalnych, uchwycenie panujących w jego otoczeniu zwyczajów konsumpcyjnych czy aktywności fundacyjnej i dewocyjnej.

Wobec braku choćby jednej takiej księgi większego znaczenia nabiera, także w kontekście części spośród sygnalizowanych wyżej zagadnień, stanowiący podstawę niniejszego artykułu rejestr hetmańskich długów, przechowywany w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego¹². Jednostka liczy 9 kart i składa się z dwóch części. Pierwsza, określana dalej jako „Rejestr długów” (k. 1–6v.), to wykaz zobowiązań, które uregulowano w latach 1615 (w tym przypadku lista jest ograniczona zaledwie do 10 pozycji), 1616, 1617 oraz zaciągnięto pomiędzy 1618 a 1620 r. Niektóre spośród nich miały termin spłaty przypadający na rok 1621, a pozostałe na 1622. „Rejestr długów” powstał na potrzeby wojewody wileńskiego, ale liczne przekreślenia i dopiski, wskazujące,

⁶ P. Gawron, *Wydatki hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza na wojnę w Inflantach w latach 1604–1606*, w: *Honestas et turpitud. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 317–329.

⁷ Kopia działu dóbr ojczystych pomiędzy Aleksandrem a Janem Karolem Chodkiewiczami, Szklów, 18 V 1592, ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów (dalej: AMCh), sygn. 20, s. 15–25.

⁸ Inwentarz Kretyni, 1611, Vilniaus universiteto biblioteka (dalej: VUB), f. 4-(A1740) 12118.

⁹ Inwentarz Wielony, 1615, VUB, f. 4-(A3918) 36830.

¹⁰ Inwentarz Szkud, 1623, LVIA, Senieji aktai (dalej: SA), 11554.

¹¹ J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1: *Rozważania teoretyczne – klasyfikacja dochodów wielkich właścicieli ziemskich*, Kraków–Warszawa 1938, s. 69–70.

¹² Rejestr długów J.K. Chodkiewicza, VUB, f. 5-A27-4758-4760.

czy dana pozycja została rozliczona, czy nie, sporządzono już po jego śmierci. Na drugą część składają się trzy dokumenty (k. 7–9): „Dług, który się wypłacił z prowentów szkudzkich i wielońskich teraz w roku 1621”; „Percepta pieniędzy do płacenia długów ręką nieboszczykowską pisana”; „Długi JM ręczne, które się mają wypłacać” (dalej: „Spis długów J.K. Chodkiewicza z terminem spłaty przypadającym na lata 1621–1622”). Zostały przygotowane na podstawie rzeczowego „Rejestru” oraz przypuszczalnie niezachowanego wykazu hetmańskiej percepty. Żadnego ze źródeł nie zaopatrzone w adnotację na temat autorstwa. Nadzór nad sprawami gospodarczymi Chodkiewicza oraz największą wiedzę na temat stanu jego finansów miał w tym okresie Krzysztof Kamieński, generalny rewizor jego dóbr, jednak najprawdopodobniej to nie on sporządził zestawienia¹³. Być może był to Daniel Radwan lub inny z hetmańskich sekretarzy.

Niniejsze rejestry dają wyobrażenie na temat zasięgu i natężenia akcji kredytowej podejmowanej przez hetmana w ostatnich latach życia. To ich duża wartość. Jednakowoż nie były to wyjątkowe dokumenty. Z korespondencji Chodkiewicza z zarządcami jego dóbr wynika, że tego typu zestawienia były (lub powinny być) dostarczane patronowi cyklicznie¹⁴. Różnica polega na tym, że pozostałe w większości się nie zachowały bądź dotyczyły rozchodu konkretnych sum, nie obejmowały zaś stanu hetmańskich finansów kompleksowo. Porównywalnym źródłem jest inny spis hetmańskich długów, pośmiertny, przygotowany na zlecenie Sapiehów w toku ich sporu z Anną Alojzą Chodkiewiczową z Ostrogskich, wdową po wojewodzie wileńskim (dalej: Rejestr krakowski; zob. Aneks)¹⁵. Rejestry z Wilna zachowały się do naszych czasów najprawdopodobniej także za sprawą Sapiehów, którym zależało na dokładnym poznaniu stanu szkatuły zmarłego, ponieważ dobra po nim (a wraz z nimi obowiązek spłaty pozostawionych przezeń zobowiązań) ostatecznie objął Jan Stanisław Sapieha, marszałek wielki litewski i jego żona, a córka hetmana — Anna

¹³ Wskazywały na to inny charakter pisma oraz to, że Kamieńskiego kilkakrotnie odnotowano pośród hetmańskich wierzycieli, tymczasem jedna z pozycji spisana jest w pierwszej osobie.

¹⁴ Por. J.K. Chodkiewicz do H. Kossakowskiego, Berzony, 2 X 1609, BC, rkp. 3236, s. 201; *Przychód i rozchód pieniędzy z włości dorpackiej*, 1620, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskii biblioteka w Wilnie (dalej: LMAVB), f. 139, sygn. 1906, k. 56.

¹⁵ „Status causae Anny Scholastyki Chodkiewiczówny z Anną Alojzą Chodkiewiczową o dobra”, ANK, AMCh, sygn. 973, s. 38. Rejestr ten wzmiankowany jest w inwentarzu archiwum Kazimierza Leona Sapiehy (*Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga (1647/1648 m.)*, oprac. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2014, s. 152). Szerzej na temat sporu o schedę po hetmanie zob. m.in. K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019, s. 380–395.

Scholastyka Sapieżyna. Za tym, że wykazy posłużyły właśnie tej parze, pośrednio przemawia obecność jednostki w fondzie 5 — wśród innych sapieżyńskich dokumentów.

Majątkowe podstawy kariery

Nie ma potrzeby szerzej odnosić się do kwestii dobrze omówionych w literaturze, a związanych z przebiegiem i uwarunkowaniami kariery Jana Karola Chodkiewicza¹⁶. W poniższej tabeli uwzględniłem najważniejsze nadania, nominacje, dobra dziedziczne z podziałem na ojcowiznę oraz to, co sam zdołał nabyć.

Tabela 1. Zestawienie dóbr dziedzicznych, urzędów, dzierżaw J.K. Chodkiewicza

Dobra dziedziczne	Bychów (pow. orszański, ojcowizna), Lachowicze (pow. nowogródzki, ojcowizna), Kretynga/Carolstat i Szkudy/Johansbork (Księstwo Żmudzkie, ojcowizny), Świsłocz i Hniezna (pow. wołkowyski, ojcowizny, sprzedane w latach dziewięćdziesiątych XVI w.), Cimkowicze (pow. nowogródzki, nabyte), Berzony (Inflanty, nadane „na wieczność” w 1602 r.)
Urzędy	podczaszy litewski (1596–1599), starosta żmudzki (1599–1616), generalny komisarz ziemi inflanckiej (od 1602), hetman wielki litewski (nominacja pomiędzy 10 a 26 marca 1605–1621), wojewoda wileński (od 1616)
Dzierżawy i starostwa	Sejwy (1603), Dudy i Łotew (1603), Dorpat (1605), Dziewieniszki (?–1616), ciuwnstwo ejragskie (1610–1616), Wielona (1615), Bejsagoła (1615), Luboszany
Jurgielty	4 tys. zł rocznie na buławę wielką (1605–1621), 4 tys. zł rocznie ze starostwa upickiego (1605–1618, wyjątkowo w 1619)
Inne	przywileje handlowe (np. prawo składu nadane Kretyndze na sejmie 1607), kaduki, zwroty poniesionych kosztów (np. w październiku 1612 r. Zygmunt III polecił oddać Chodkiewiczowi 15 tys. zł ze skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego)

Politycznie Chodkiewicz przeważnie należał do obozu regalistów, choć miał na swoim koncie epizod opozycyjny zakończony dla niego niespodziewaną nominacją na województwo wileńskie. Jego awansów nie tłumaczy się wyłącznie przynależnością do starej elity, pokaznym zapleczem materialnym oraz talentami dowódczymi i organizatorskimi.

¹⁶ Na ten temat zob. m.in. A.G. Przepiórka, *Relacje hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza z królem Zygmuntem III Wazą w dobie wojny z Moskwą (1611–1618)*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 671–687; K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla*, s. 89–100, 283–328.

W porównywalnym stopniu zawdzięczał je dążeniom Zygmunta III do przywrócenia równowagi sił w Wielkim Księstwie Litewskim. W tych okolicznościach zadanie Jana Karola polegało na ograniczeniu wpływów Radziwiłłów birzańskich, z którymi prywatnie był skonfliktowany.

Wnioski z analizy „Percepty pieniędzy do płacenia długów”

Zdobycie dokładnego rozeznania w stanie majątkowym hetmana, przez co rozumiem określenie całkowitych wpływów z jego dóbr dziedzicznych (użytkowanych bezpośrednio i wydzierżawianych) oraz trzymanyh przez niego królewszczyzn, a następnie wskazanie, jaka część pieniędzy i naturaliów trafiała do magnata, jaka zaś przypadała urzędnikom i pozostawała w dobrach, wobec fragmentarycznego zachowania bazy źródłowej jest zadaniem niewykonalnym¹⁷. Na potrzeby moich rozważań dokonam wyłącznie próby oszacowania wysokości i scharakteryzowania struktury pieniężnych przychodów do skarbu Chodkiewicza¹⁸. Wojewoda wileński twierdził, że jego ojcowizna oraz dobra nabyte na wieczność przynosiły mu rocznie około 40 tys. zł¹⁹. Do tego należałoby doliczyć

¹⁷ Dochody z majątków ziemskich w epoce przedindustrialnej były przedmiotem zainteresowania historyków gospodarczych. Odnośnie do metod dominuje przekonanie, że stan źródeł oraz realia epoki nie pozwalają na ujęcie holistyczne, rekonstruujące intratę z dóbr na podstawie bilansów majątkowych (J. Rutkowski, op. cit., s. 67–68; W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 255–257). Nawet Stefan Inglot, mający do dyspozycji znacznie lepiej zachowane archiwum Lwa Sapiehy, przyznawał, że nie jest możliwe odtworzenie pełnego obrazu gospodarki tego magnata (S. Inglot, op. cit., s. 172).

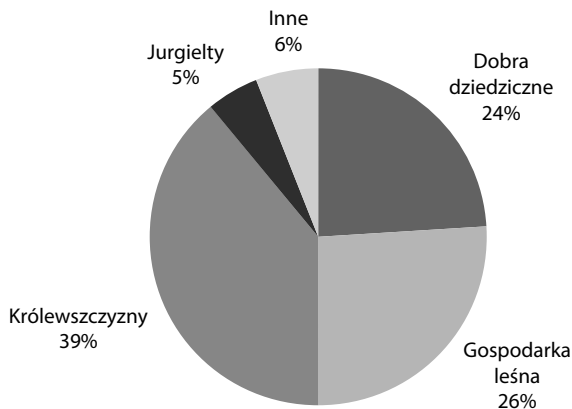
¹⁸ Współcześnie wykorzystywane w rachunkowości pojęcia „przychód” i „dochód” nie są tożsame, natomiast w literaturze historycznej dotyczącej epoki przedindustrialnej często sięga się po termin „dochód wielkiej własności ziemskiej” właśnie w znaczeniu dochodu brutto (przychodu), A. Burzyński, *Struktura dochodów wielkiej własności ziemskiej XVI–XVIII wieku (próba analizy na przykładzie dóbr królewskich województwa sandomierskiego)*, RDSG 34, 1973, s. 31. W niniejszym tekście posługuję się terminem „przychód” i „percepta” na oznaczenie wszelkich pieniędzy, które zasilały skarb magnata. Natomiast „dochodem” magnata staram się określać wpływy wypracowywane np. w jego dobrach lub królewszczyznach, które trwale zasilały jego skarb i nie podlegały zwrotowi. Terminologia wykorzystywana w literaturze przedmiotu, pomimo długich tradycji badawczych i tego, że odnosi się do spraw na pozór oczywistych, nie zawsze jest precyzyjna.

¹⁹ „Krótkie zebranie prawa i justyfikacja sprawy JM Pani wojewodziny wileńskiej”, BC, rkp. 3236, s. 799; L. Sapieha do J.S. Sapiehy, Warszawa, 15 I 1622, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (dalej: LNNBU), f. 103, teka II, nr 92; K. Żojdź, *Uroczystości pogrzebowe Jana Karola Chodkiewicza w Ostrogu w roku 1622 na tle sporu o jego schedę*, PH 111, 2020, 4, s. 993–994.

jurgielty, wpływy z królewsczyzn oraz ze sprzedaży płodów rolnych i popiołu, a osobno, mając na uwadze dwusektorowość ówczesnej gospodarki, uwzględnić w kalkulacji część danin, które dwór pobierał od poddanych w naturze.

Wiadomo, że w 1621 r. Chodkiewicz zakładał, iż dotychczas zaciągnięte długi częściowo będzie mógł spłacić sumą 81 500 zł (zob. wykres 1), na którą składały się spodziewane na św. Jana (24 czerwca) wpływy z dóbr dziedzicznych (Lachowicz i Cimkowicz – 6000 zł; Bychowa – 6000 zł; Szkud – 7500 zł; łącznie – 19 500 zł), zyski ze sprzedaży popiołu (reszta za „przeszły popiół” – 11 000 zł; na „nowy popiół” u kupców – 10 000 zł; łącznie – 21 000 zł), dochody z królewsczyzn (Dorpatu – 16 000 zł; Wielony – 7000 zł; Dud – 1750 zł²⁰, Laudan i Luban Mojzy – 1500 zł; uposażenia na województwo wileńskie – 6000 zł; łącznie – 32 250), jurgielty (4000 zł) oraz sumy od Jakuba Karola Madaleńskiego (3500 oraz 1250 zł; łącznie – 4750 zł; mogły mieć związek z gospodarką leśną, ale nie wykluczam, że były to pożyczki, na wykresie 1 uwzględnione jako „inne”)²¹.

Wykres 1. Struktura wpływów do skarbu J.K. Chodkiewicza w świetle „Percepty pieniędzy” (ok. 1621)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie VUB, f. 5-A27-4758-4760.

²⁰ K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla*, s. 100, przyp. 118.

²¹ „Percepta pieniędzy do płacenia długów ręką nieboszczykowską spisana”, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 8. Dokument nie został zaopatrzony w datę. Jest to kopia notatki sporządzonej przez samego Chodkiewicza (na to wskazuje już tytuł) w pierwszej połowie 1621 r., być może po 12 maja tego roku, ponieważ na ten dzień datowany jest list wojskiego mściławskiego, w którym zapowiedział, że po św. Janie (24 czerwca) należy się spodziewać wzmiankowanej należności za popiół (J.K. Madaleński do K. Kamieńskiego, Szklów, 12 V 1621, LMAVB, f. 139, sygn. 2644, k. 1).

Przytoczone kwoty wzbudzają zastrzeżenia, gdy skonfrontować je z innymi źródłami, zwłaszcza z inwentarzami. Dość optymistyczne wydają się założenia dotyczące wypłaty hetmańskiego jurgieltu, z którym skarb najczęściej zalegał przez lata²². W przypadku wpływów z Wielony czynsze przynosiły około 5 tys. zł²³, a z Dorpatu w roku 1616 wybrano 10 514 zł, 0 gr i 6 pieniędzy²⁴. Odnośnie do Szkud, to 7500 zł na rok wydaje się bardzo prawdopodobne²⁵. Niestety nie mam z czym porównać sumy lachowickiej, cimkowskiej i bychowskiej, ponieważ inwentarze nie zachowały się²⁶. Z materiałów sapieżyńskich wynika, że w 1621 r. wojewoda trocki Aleksander Chodkiewicz wybrał z Bychowa 12 tys. zł. Naturalnie w interesie marszałka wielkiego litewskiego leżało zawyżenie tej kwoty, dlatego za pewnik można przyjąć jedynie, że jego adwersarz nie wzbogacił się jeszcze bardziej²⁷. W zestawieniu pośród dóbr dziedzicznych brakuje Kretynki, a pośród dzierżaw nie wspomniano Luboszan, z których percepta zapewne została już zagospodarowana — w rejestrze długów są wzmiankowane jako źródło zaspokojenia roszczeń mieszczan bychowskich²⁸.

Zaskakująca jest natomiast wysokość zysków, które generowała gospodarka oparta na eksploatacji lasów. Sprzedaż towarów leśnych była dochodowym zajęciem, choć równocześnie pamiętajmy, że wymagała

²² Dla przykładu: w 1617 r. hetman otrzymał 20 tys. zł tytułem jurgieltu wraz z wyrównaniem za poprzednie 4 lata (1613–1617), zob. Księga podskarbińska J. Wołłowicza za lata 1615–1618, AGAD, AR II, ks. 11, s. 156. Jednocześnie jednak Chodkiewicz mógł mieć przyobiecaną terminową wypłatę, zważywszy, że podjął się objęcia dowództwa na południowo-wschodnim teatrze działań wojennych.

²³ Inwentarz Wielony, 1615, VUB f. 4-(A3918) 36830; K. Kamieński do J.K. Chodkiewicza, Wilno, 16 V 1617, LMAVB, f. 139, sygn. 1906, k. 13v.

²⁴ Metryka Litewska, ks. 578, RGADA, k. 141.

²⁵ Inwentarz Szkud, 1623, LVIA, SA, 11554, k. 18–19. Suma wpływów z czynszów oraz ze stacji z latyfundium szkudzkiego w latach 1623–1624 miała wynieść 22 384 zł, 4 grosze, 1½ pieniądza, w 1625 i 1626 po 10 639 zł, 23 grosze, 2½ pieniądza, a w 1627 — 10 954 zł, 23 grosze, 2½ pieniądza.

²⁶ Inwentarze tych dóbr powstały i trafiły do archiwum Sapiehów. W niektórych przypadkach wiemy nawet, kto i kiedy je sporządził, ale nie jest mi znane obecne miejsce przechowywania dokumentów (zob. *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga*, s. 252–255). Drukiem wydane zostały inwentarze cimkowskie, lecz brak w edycji danych, które mógłbym wykorzystać na potrzeby artykułu. Zob. *Владение Тимковичи, опис. П.Г. Козловский, Минск 1982 (Инвентари магнатских владений Беларуси XVII–XVIII вв.)*.

²⁷ „Status causae Anny Scholastyki Chodkiewiczówny z Anną Alojzą Chodkiewiczową o dobra”, ANK, AMCh, sygn. 973, s. 33.

²⁸ Wiadomo też, że hetman zezwolił Madaleńskiemu na wybranie pewnej sumy z Luboszan, zob. *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga*, s. 211.

odczuwalnych nakładów na infrastrukturę, siłę roboczą oraz na transport (zakup i konserwację wicin lub kosztowniejszy transport lądowy)²⁹. Ponadto część uzyskiwanych w miastach portowych sum niezwłocznie wydawano na uregulowanie długu wobec tamtejszych kupców lub na zakup towarów importowanych (korzeni, sukna i wina, ale także soli), co było częstą praktyką pośród magnaterii³⁰. Niespodziankę stanowi jednak fakt, że środki ze sprzedaży popiołu stanowiły co najmniej 26 proc. z hetmańskiej percepty do płacenia długów (przy założeniu, że kwota od Madaleńskiego była należnością z tego tytułu, byłoby to 32 proc.). Niestety brakuje danych, aby z większym przekonaniem określić skalę udziału tej gałęzi w gospodarce hetmana³¹.

Reasumując, roczna percepta przekraczająca 80 tys. zł na papierze prezentuje się imponująco, nawet w przypadku magnata opierającego swoje dochody z dóbr dziedzicznych na czynszach (dotyczyło to latyfundium szkudzkiego i Kretyni, a z dużą pewnością także Bychowa)³². Dla porównania jedno łanowe z Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Zygmunta III szacuje się na około 100 tys. zł³³. Odnośnie zaś do

²⁹ Zob. np. J.K. Haur, *Oekonomika ziemiańska generalna*, Kraków 1679, k. 178.XX. Z informacji zapisanych w „Rejestrze długów” wynika, że hetman utrzymywał około 12 towarowych statków rzecznych (wicin), a najęci do ich obsługi sternicy otrzymywali po 20 zł za kurs. Flota wymagała regularnych napraw, które również generowały pewne koszty. Natomiast nowa wicina wiązała się z wydatkiem około 275 zł. Zob. Rejestr długów J.K. Chodkiewicza, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 1, 2v. Znaczenie produkcji popiołu w gospodarce tego magnata dostrzegł także jego biograf, L. Podhorodecki, op. cit., s. 275.

³⁰ „Z strony pieniędzy co z Królewca przywieziono i tych już niewiele bo od szesnastu tysięcy tylko zostało 8700 złotych. Przywieziono tam się i tych ani tykał. Jeszcze dopiero każę ruszyć, bo te za popioły wzięte wyszły wszystkie na sukna, korzenie, napitki”, K. Kamiński do J.K. Chodkiewicza, 3 VIII 1620, LMAVB, f. 139, sygn. 1906, k. 57. O powszechności tej praktyki oraz o wpływie zwyczajów konsumpcyjnych magnaterii na proces napędzania obrotu pieniężnego w Rzeczypospolitej, A. Mączak, *Pieniądz i społeczeństwo*, s. 72–74, 80, 84.

³¹ Skądinąd wiadomo, że w latach czterdziestych XVII w. gospodarka leśna stanowiła kilkanaście procent w strukturze przychodów Bogusława Radziwiłła, właściciela rozległych puszczy, M. Miłuński, *Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 204.

³² Na temat znaczenia czynszu pośród powinności chłopskich w tych dobrach, J. Jurkiewicz, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań 1991, s. 174, 190; M.B. Topolska, op. cit., s. 77, 112–113; Inwentarz Kretyni, 1611, VUB f. 4-(A1740) 12118.

³³ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006, s. 252.

Tabela 2. Zestawienie rocznej percepty do skarbu wybranych litewskich magnatów

Osoba	Rok	Suma w zaokrągleniu do złotych*	Podstawa źródłowa
M.K. Radziwiłł	1571	41 858	VUB, f. 5-B67-3408, k. 4
M.K. Radziwiłł	1600	57 938	NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 4959, k. 6v.
M.K. Radziwiłł	1604	66 664	AGAD, AR II, ks. 68, s. 9
M.K. Radziwiłł	1609	76 968	NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 9779, k. 2v.
J. Radziwiłł	1616	39 656	NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 7382, k. 12–12v.
J. Radziwiłł	1618	46 589	NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 10729, k. 3v.
J. Radziwiłł	1619	69 116	NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 10729, k. 10
J. Radziwiłł	1620	43 460	NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 10729, k. 16v.

* Pośród percepty uwzględniano także zaciągane długi, wobec czego trzeba brać pod uwagę, że zysk był niższy. Przykładowo: w 1604 r. do skarbu M.K. Radziwiłła „Sierotki” wpłynęło 66 664/22,5/, lecz 17 691/8/ z tej kwoty stanowiły pożyczki, M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania. The Economic Affairs of Prince Nicholas Christopher Radziwill (1549–1616)*, cz. 2, „Acta Baltico-Slavica” 21, 1992, s. 260.

finansów innych litewskich magnatów, w powyższej tabeli zamieszczam sumę rocznych wpływów do skarbu Mikołaja Krzysztofa oraz Janusza Radziwiłłów. Ważnym składnikiem dochodów Chodkiewicza oraz pierwszego z Radziwiłłów były królewskoczyny. W przeciwieństwie do nich książę Janusz nie był nimi hojnie nagradzany.

Biorąc pod uwagę nieregularnie wpływające jurgielty, kłopoty z przejęciem dzierżaw przynależnych do województwa wileńskiego oraz zaległości wobec skarbu litewskiego z tytułu użytkowanych królewskoczyn, które hetmanowi zdarzało się ignorować (przykład konsekwentnie niepłaconej przez niego kwarty), odnoszę wrażenie, że wyliczenia Chodkiewicza prezentują się nazbyt optymistycznie³⁴. Co więcej, problemem najwyraźniej rzutującym na kondycję finansów wojewody wileńskiego były kolejne wysokie pożyczki, brane pod zastaw własnych dóbr. Takie środki dawały szansę na zaspokojenie bieżących potrzeb, ale w dłuższej perspektywie oznaczały dalsze uszczuplenie dochodów z poszczególnych kluczy, w konsekwencji czego jeszcze trudniej było

³⁴ Niegdyś szacowałem, że roczne przychody do skarbu hetmana kształtowały się na poziomie około 50–60 tys. zł (K. Żojdź, *Uroczystości pogrzebowe*, s. 993). W dalszym ciągu kwota tego rzędu wydaje mi się bardziej realistyczna, choć w niektórych latach być może rzeczywiście jego percepta zbliżała się do rzeczonych 80 tys. zł. Jednakowoż wobec rosnącego zadłużenia wypracowywany przez magnata zysk z pewnością był niższy.

spłacić nowe zobowiązania. Ilustrację tego problemu stanowią czynsze z dóbr szkudzkich, z których wpływy do hetmańskiej szkatuły w drugiej dekadzie XVII w. z powodu nadzwyczajnych wierzytelności mogły spaść nawet o 20 proc.³⁵

Długi i wierzyciele

Katalog pytań związanych z hetmańskimi wierzycielami i praktyką zaciągania pożyczek jest stosunkowo szeroki. Co prawda podstawowe źródło cechuje lakoniczność, lecz skorzystawszy z innych materiałów można pokusić się o dokładniejsze opracowanie przynajmniej niektórych zagadnień. W szczególności interesować mnie będzie:

– U kogo i na jakich warunkach zadłużał się hetman wielki litewski? Jaki wpływ na relację z wierzycielem, w innych sferach życia, miał fakt zaciągnięcia pożyczki?

– Czy w świetle znanych materiałów uchwytna jest praktyka zaciągania pożyczek na spłatę wcześniejszych długów?

– Z czym korelował wzrost zadłużenia? Czy są podstawy, aby powiązać wzmożoną akcję kredytową z konkretnymi wydarzeniami (np. kampaniami wojennymi)?

– Jaka była suma długów wojewody wileńskiego w chwili jego śmierci? Jakie miało to znaczenie?

W zamieszczonej w Aneksie tabeli I dokonałem zestawienia pożyczek udzielonych Janowi Karolowi Chodkiewiczowi pomiędzy ok. 1614 a 1620 r., natomiast na wykresie 2 zaprezentowałem udział poszczególnych grup wierzycieli w długu pozostawionym po śmierci hetmana. Nazwiska niektórych kredytorów powtarzają się, ale nie było to spójne grono. Pożyczkodawców z potężnym dłużnikiem najczęściej łączyły więzi klientalne, sąsiedzko-towarzyskie oraz handlowe.

Dominująca jest szlachta, a w jej gronie łatwo uchwycić grupę protegowanych, rękodajnych i urzędników w dobrach patrona, do której z pewnością zaliczali się Jarosz Jewłaszewski, Jerzy Szemiot, Krzysztof Kamieński, Bartłomiej Ważyński, Mikołaj Chamiec, Jakub Karol Madaleński, Stanisław Zdzitowiecki, Jan Rządkowski, Hieronim Kossakowski, Jan Michałowski,

³⁵ Wiadomo, że po 1616 r. z powodu wierzytelności w stosunku do Wołodkiewiczów reszty czynszowe z latyfundium, niegdyś wynoszące 3 tys. zł, spadły do 2400 zł (960 kop groszy lit.). Źródło nie precyzuje jednak, o ile zmniejszyła się całkowita percepta z tych dóbr do skarbu magnata, „Punkta komisarza szkudzkiego”, [b.m.d.], VUB, f. 4-(A-4028) 36911, k. 2v.

Adam Szklarski i Jan Jasiński³⁶. Pewne związki z Chodkiewiczem mieli Dołmatowie — Hrehory i Konstanty (służba wojskowa) oraz pani Opo-czyńska, której krewny (być może syn) służył na hetmańskim dworze³⁷.

Pośród „sąsiadów” wymienilibym: Jana Bokszę, Billewiczów, Adama Chreptowicza, Demetra Massalskiego, Piotra Mokłoka, Macieja Wode-rackiego, Malchera Wołodkiewicza i Jarosza Zwierza. Jak widać grono pożyczkodawców zasilala głównie zamożna i średniozamożna szlachta, przedstawiciele elit, ale lokalnego szczebla³⁸. W większości związani z województwem nowogrodzkim oraz z Księstwem Żmudzkiem. Niemal całkowicie brakuje nazwisk senatorów i osób zaangażowanych w poli-tykę na poziomie centralnym, wyjątkiem są wojewoda trocki Aleksander Chodkiewicz (w tym przypadku spłata 500 zł nie była zwrotem pienięż-nej pożyczki) oraz kasztelan miński Aleksander Słuszka, wzmiankowany w zestawieniu długów zaplanowanych do zwrotu w 1621 r.

Jako odrębną grupę można by potraktować instytucje oraz osoby związane z Kościołem katolickim. Hetman zapożyczył się u kilku księży, korzystał także z uprzejmości obu litewskich kapituł (w zestawieniu odnotowano tylko wileńską) oraz benedyktynek nieświeskich, aczkol-wiek decydujący wydaje się związek towarzyski lub sąsiedzki łączący wojewodę wileńskiego z konkretnymi osobami lub konwentami. Zresztą pomimo swoich kontrreformacyjnych sympatii nie miał obiekcji, aby zapożyczać się u przedstawicieli innych konfesji (np. u Jewłaszewskiego czy Grudzińskiego) lub Żydów³⁹. Pożyczki wbrew podziałom konfesyjnym mieściły się wówczas w zwyczajowej praktyce.

Najłatwiejsza do wyodrębnienia jest grupa kupców, kramarzy i rzemieślników, chrześcijan i Żydów. W kontaktach z nimi najczęściej pobierano towar z obowiązkiem późniejszej spłaty, choć są wyjątki od tej reguły, o czym świadczy pożyczka na pokaźną kwotę 1125 zł, wzięta

³⁶ Kredytujący swoich patronów służy, przynajmniej w środowisku wielkiej wła-sności ziemskiej, nie byli wyłącznie polsko-litewską specyfiką, zob. S. Kühn, *Masters as Debtors of Their Servants in Early Modern Brandenburg and Saxony*, w: *Early Modern Debts 1550-1700*, red. L. Kolb, G. Oppitz-Trotman, Cham 2020, s. 72-73.

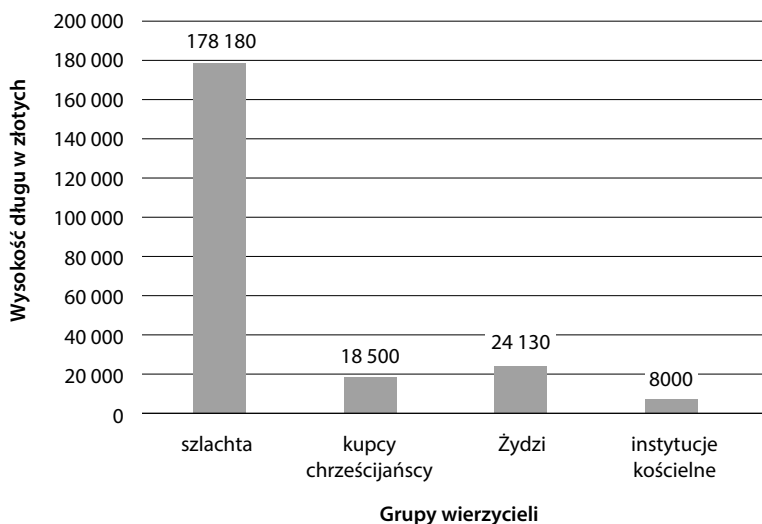
³⁷ Testament J.K. Chodkiewicza, Ostróg, 20 VI 1621, ANK, AMCh, sygn. 973, s. 60.

³⁸ Na przewagę zamożnej i średniozamożnej szlachty pośród magnackich wierzy-cieli zwracano już uwagę w literaturze przedmiotu, choć nie rozwinięto tych spostrze-żeń, wizja zaś kredytu jako narzędzia służącego podporządkowaniu drobniejszej szlachty „starszym braciom” jest wedle mojej oceny dyskusyjna, por. A. Mączak, *Pieniądz i spo-łeczeństwo*, s. 83-84.

³⁹ Usługi pożyczkowe były ważnym zajęciem Żydów w średniowieczu, ale we wcze-sniej nowożytności zaczęło ono tracić na znaczeniu. Szerzej na ten temat, M. Cieśla, *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018, s. 265-266.

w kramie bychowskiego Żyda, Icka. Postaciami najbardziej ustosunkowanymi w gronie mieszczańskich wierzycieli hetmana byli wileńscy kupcy Jakub Gibell oraz Jerzy Sztrunk, obaj bardzo zamożni, dysponujący rozległymi kontaktami i wpływami w wileńskim magistracie⁴⁰. W ich przypadku zauważalne jest jednak przede wszystkim udzielanie Chodkiewiczowi kredytu na dostarczany mu towar. Nie wychwyliłem natomiast, by wojewoda wileński miał w swoim otoczeniu kogoś takiego jak bracia Łazarz i Samuel Mojżeszowicze, którzy nie tylko dbali o dopływ pożądanych artykułów i przedmiotów na magnackie dwory, ale udzielali również wysokich pożyczek litewskim „królewietom” (Krzysztofowi II Radziwiłłowi i Janowi Stanisławowi Sapieże)⁴¹.

Wykres 2. Udział poszczególnych grup wierzycieli w sumie pośmiertnych długów J.K. Chodkiewicza

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ANK, AMCh, sygn. 973, s. 38–39. Zob. Aneks.

Krewni, powinowaci, a przede wszystkim klientela, połączeni z magnatem siecią złożonych zależności, o ile dysponowali środkami, byli wygodnym (bo dostępnym) partnerem, zyskującym na inwestycji, a równocześnie skłonniejszym do prolongaty terminu spłaty, jeśli już

⁴⁰ D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca 2013, s. 188–190.

⁴¹ M. Cieśla, *Łazarz Mojżeszowicz – przykład żydowskiej kariery w Wielkim Księstwie Litewskim w połowie XVII wieku*, KH 112, 2005, 4, s. 5–29; korespondencja Łazarza i Samuela Mojżeszowiczów oraz Mojżesza Łazarowicza z Janem Stanisławem Sapiehą, LMAVB, f. 139, sygn. 2883.

zaszła taka potrzeba. Kredyt u kupców zaciągano podczas codziennych interesów i był on niejako wpisany w tę relację. Najwięcej wysiłku, wobec bardzo ograniczonych zasobów pieniądza na rynku, wymagało efektywne wyjście poza własne zaplecze, aby dotrzeć do zasobnego kredytora. Najczęściej wykorzystywano w tym celu pośrednictwo mających dobre rozeznanie w lokalnych strukturach przyjaciół i rękodajnych, którzy w imieniu patrona negocjowali warunki i finalizowali umowę. Służyły temu wizyty we dworach pożyczkodawców, choć nieporównanie lepszą okazję, gdy potrzebna była większa ilość gotówki z kilku źródeł, dawały duże szlacheckie zgromadzenia. To chyba nie przypadek, że umowy opiewające na jedne z najwyższych sum zawarto w imieniu Chodkiewicza podczas nowogródzkiej sesji Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (A. Chreptowicz, M. Woderacki).

Wysokość pożyczek najczęściej mieściła się w przedziale od kilkuset do kilku tysięcy złotych, sporadycznie odnotowywałem kwoty rzędu kilkunastu tysięcy (dwa najwyższe zobowiązania według Rejestru krakowskiego opiewały na 20 tys. i 30 tys. zł, ale były to wyjątki). Najczęściej zobowiązywano się do zwrotu pieniędzy po upływie roku lub dwóch lat, choć w praktyce dług bywał szybko odnawiany lub spłacany znacznie później. Świadczą o tym nie tylko określenia pewnych wierzytelności jako „dawnych” (J. Gibell) czy powiększanie kwoty „dawniejszego” zobowiązania o dodatkowe środki (M. Woderacki)⁴². Znaczący jest przypadek 3 tys. zł, które Jan Rządkowski pożyczył swemu pryncypałowi pod zastaw folwarku Worobiewicze należącego do włości cimkowskiej. Dług spłacono w 1616 r., do tego czasu sługa czerpał zyski z dóbr. Nie znam odpowiedzi na pytanie, jak długo to trwało, wiadomo jednak, że już w 1604 r. Rządkowski „trzymał” Worobiewicze⁴³. W przypadku starszych należności lub w obliczu próśb o zwrot pieniędzy uchwytnie są sytuacje, gdy zaciągano kredyt na spłatę poprzedniego, na przykład 2 tys. zł od Dołmata spłacono pieniędzmi pożyczonymi od pani Opoczyńskiej.

Odnosnie do warunków zaciąganych pożyczek, to Jan Karol Chodkiewicz korzystał ze standardowych narzędzi finansowych epoki⁴⁴.

⁴² Rejestr długów J.K. Chodkiewicza, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 5v., 6.

⁴³ List zastawny wystawiony J. Rządkowskiemu przez J.K. Chodkiewicza, Worobiewicze, 3 VI 1605, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Mińsk) (dalej: NHABM), f. 694, op. 2, sygn. 1135, k. 4-5; *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga*, s. 126.

⁴⁴ Na ten temat pisali m.in. P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, Lwów 1911, s. 283-303; A. Pośpiech, *Majątności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580-1655*, Wrocław 1989; H.M. Łaskiewicz, *Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku*, Lublin 1998, s. 59-63.

Najpowszechniejsze były zastawy zarówno z prawem do użytkowania określonych w umowie dóbr, jak i bez niego. W obu sytuacjach pod zabezpieczeniem majątności pożyczkobiorca zobowiązywał się do oddania w ustalonym terminie i miejscu sumy pieniędzy, ale w pierwszej zachowywał wpływy z dóbr. Zastaw był formą zastrzeżoną dla dziedzicznego właściciela, przynajmniej w teorii, w praktyce znane są wyjątki od reguły⁴⁵. Wiadomo, że i hetman wielki litewski takie wyjątki stwarzał, narażając się z tego powodu na kłopoty, przykładem jest sytuacja z zastawionymi przezeń majątkami przynależnymi do starostwa żmudzkiego, gdy po rezygnacji z urzędu i przejściu na województwo wileńskie stanął przed koniecznością szybkiego spłacenia zastawników oraz przekonania ich, by zrezygnowali z wybierania czynszów⁴⁶. W celu pozyskania dodatkowych środków korzystał także z takiego rozwiązania jak cesja⁴⁷ oraz zawierał umowy na kupno dochodów z nieruchomości (tzw. wyderkaf), będących sposobem na ominięcie kościelnego zakazu pożyczania pieniędzy na procent. W hetmańskich transakcjach „kontentacja” za udzieloną pożyczkę najczęściej wynosiła 10 proc. rocznie. Z tej furtki chętnie korzystali tak świeccy, jak i duchowni. W 1618 r. ksiądz Heliaszewicz pobrał 160 zł od użyczonych Chodkiewiczowi 2 tys. zł — w tym przypadku zysk był niższy, wynosił 8 proc., bariery 10 proc. nie przekroczyła także kapituła wileńska, która przekazała wojewodzie wileńskiemu sumę 2 tys. zł, uzyskując 175 zł⁴⁸.

Wspólnym mianownikiem dla całego grona hetmańskich kredytorów był dostęp do gotówki. Powstaje pytanie, dlaczego pomimo problemów tego i innych magnackich dłużników z terminowymi spłatami decydowano się na współpracę z nimi. W przypadku klienteli wsparcie patrona pieniędzmi dawało nadzieję na dalszą protekcję, hojną rekompensatę poniesionych kosztów, a czasem zapewne bywało motywowane względami emocjonalnymi. Inni wierzyciele również mogli liczyć na zbudowanie lub utrzymanie dobrej relacji z wpływową osobą. Ilustruje to zanieśiona Kamieńskiemu prośba stolnika brasławskiego Dymitra Massalskiego o kilka łokci zielonego sukna przedniej jakości z Wilna, tak by Massalski mógł „stanąć jako się godzi gwoli Ich Miłościom Panom Sapiehom”, których był protegowanym. Nadawca wykorzystał udzieloną Chodkiewiczowi

⁴⁵ H.M. Łaskiewicz, op. cit., s. 61.

⁴⁶ A. Dyrma do J.K. Chodkiewicza, z domu, 22 X 1616, BPAU-PANKr., rkp. 356, k. 146.

⁴⁷ Przykładem jest rezygnacja z ciwuństwa ejragskiego na rzecz Mikołaja Chamca, przypuszczalnie zrekompensowana patronowi. Zob. Urzędnicy, Litwa, t. 3, s. 103, poz. 276.

⁴⁸ Spis długów J.K. Chodkiewicza z terminem spłaty przypadającym na lata 1621–1622, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 9.

pożyczkę na okazałą kwotę 8 tys. zł jako argument wzmacniający prośbę i obiecywał, że rozliczy się z materiału przy okazji zwrotu długu⁴⁹.

Jednakowoż najczęstszą pobudką do podjęcia ryzyka kredytowego, bez względu na rodzaj więzi łączącej wierzyciela z magnackim dłużnikiem, musiało być przekonanie o opłacalności transakcji⁵⁰. Jakkolwiek groźba straty zawsze była obecna, to strona udzielająca pożyczki otrzymywała zabezpieczenie dla swoich roszczeń, a co równie istotne, kuszona była stopą zwrotu, wynoszącą około 10 proc. rocznie, w przypadku zaś zastawów z prawem do dzierżenia dóbr w praktyce zapewne jeszcze wyższą. Ponadto w magnackiej gospodarce, opartej na ziemi i kredycie, szczególną rolę odgrywało zaufanie, w tym wypadku do pożyczkobiorcy. Odmowa zapłaty długu nie mogła pozostać bez konsekwencji dla jego reputacji, a tę w każdym społeczeństwie honoru bardzo ceniono. Nie bez znaczenia były także względy pragmatyczne, mianowicie troska o utrzymanie „linii kredytowej”. Dostęp do pieniądza pozwalał bowiem na większe zaangażowanie się w życie publiczne, co mogło skutkować kolejnymi nadaniami (urzędniczymi i ziemskimi), umożliwiał także umocnienie pańskiego prestiżu poprzez fundacje sakralne i świeckie, inwestycje we własne latyfundium czy podtrzymanie konsumpcji na właściwym, z wizerunkowego punktu widzenia, poziomie.

W „Rejestrze długów” zauważalny jest przyrost zobowiązań, który czasowo pokrywa się z wymagającą poważniejszych nakładów finansowych działalnością hetmana. Być może to tylko specyfika źródła, zawierającego dokładniejsze dane za ten okres, ale nie sądzę, by było dziełem przypadku, że odnotowujemy wzmożoną akcję kredytową z terminem spłaty przypadającym akurat na rok 1618. Najprawdopodobniej miało to związek z wydatkami poniesionymi w związku z uczestnictwem hetmana wielkiego litewskiego w rozpoczętej w 1617 r. moskiewskiej ekspedycji królewicza Władysława. Krzysztof Kamiński szacował, że do kwietnia 1618 r. tylko na tej kampanii jego pryncypał „zostawił” 50 tys. zł. Dla porównania z zadłużeniem w kolejnych latach, całość zobowiązań wojewody wileńskiego wynosiła wówczas 81 911 zł, a roczny koszt ich obsługi 7 tys. zł⁵¹.

⁴⁹ D. Massalski do K. Kamińskiego, 3 VIII 1620, LMAVB, f. 139, sygn. 2705, k. 1. Skądinąd wiadomo, że prośba ta została spełniona. Za kwotę 50 zł zakupiono materiał u Jerzego Sztrunka (Spis długów J.K. Chodkiewicza z terminem spłaty przypadającym na lata 1621–1622, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 8v.).

⁵⁰ Zob. A. Mączak, *Pieniądz i społeczeństwo*, s. 83–84.

⁵¹ K. Kamiński do J.K. Chodkiewicza, Horodziszcze, 20 IV 1618, BC, rkp. 3236, s. 528; L. Podhorodecki, op. cit., s. 272; por. W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 79.

Dalszy wzrost długów miał związek z przeciągającą się wojną oraz wyzwaniem finansowymi, jakie przyniosły najbliższe lata. Wymagający był w szczególności rok 1620. Zaciągnięte wówczas pożyczki w przeważającej mierze wiązałyby jednak nie z aktywnością w sferze publicznej, a z uroczystościami rodzinnymi wojewody wileńskiego, najpierw z zamążpójściem jego córki, a następnie z jego własnym weselem. Niestety źródło nie pozwala na jednoznaczne powiązanie większości środków z konkretnymi potrzebami. Zresztą nie temu miało służyć. Jego zasadniczą wartością jest to, że dostarcza danych do analizy stanu i struktury długów zaciągniętych w ostatnich latach życia Chodkiewicza. Z zamieszczonego na końcu jednostki brudnopisu, gdzie zestawiono przeanalizowaną już percepcję z rejestrem zadłużenia, wynika co następuje: długi hetmana, które winny być spłacone w 1621 r. wynosiły 89 018 zł, 25 ½ gr (wg pisarza: 87 668 zł, 25 ½ gr), te z terminem spłaty w następnym roku opiewały na 19 188 zł (35 188 zł – jeśli wliczać dwukrotnie odnotowany dług u kupców królewieckich; wg pisarza: 18 763 zł), do tego dochodziły zaległe jurgielty (3834 zł), dług u kupców królewieckich (14 960 zł) oraz wydatki na „processa prawne” (600 zł). Całkowita suma zadłużenia według tego źródła opiewała na 127 600 zł, 25 ½ gr. Pomniejszywszy ją o spodziewane wpływy (81 500 zł) dawało to kwotę 46 100 zł, 25 ½ gr (wg pisarza 44 725 zł, 25 ½ gr), których w hetmańskiej szkatule nie wystarczyłoby do zaspokojenia wierzycieli⁵².

Tymczasem z kilku źródeł proveniencji sapieżyńskiej wynika, że w 1622 r. długi pozostawione przez Jana Karola Chodkiewicza szacowano już na około 200 tys. zł⁵³. Rejestr przechowywany obecnie w Krakowie sprawia wrażenie mniej skrupulatnego aniżeli wileński, ponieważ jego autorzy nie uwzględnili kosztów obsługi wierzytelności. Nie wszystkie też pozycje się pokrywają. Dotyczy to na przykład zobowiązania wobec benedyktynek nieświeskich, które miało zostać częściowo spłacone jeszcze przez Chodkiewicza, tymczasem z innych źródeł wynika, że całą sumę oddał siostrzom dopiero Sapieha⁵⁴. Być może hetman po częściowej spłacie odnowił dług, w tym przypadku potwierdzenie znajdują jednak dane z Rejestru krakowskiego. Innym przykładem jest dług wobec Noldów

⁵² Spis długów J.K. Chodkiewicza z terminem spłaty przypadającym na lata 1621–1622, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 8v.–9v.

⁵³ L. Sapieha do J.S. Sapiehy, Warszawa, 8 IV 1622, LNNBU, f. 103, teka II, nr 267; „Status causae Anny Scholastyki Chodkiewiczówny z Anną Alojzą Chodkiewiczową o dobra”, ANK, AMCh, sygn. 973, s. 37.

⁵⁴ W 1623 r. Jan Stanisław Sapieha powiększył stary dług swojego teścia o kolejne 6 tys., a kwitację uzyskał dopiero w 1628 r., zob. Akta dot. majątności Skiepiejów, NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 8417, k. 13–14, 19.

w wysokości 5 tys. talarów — przeliczany, w zależności od rejestru, na 6 tys. lub 15 tys. zł. Ta ostatnia rozbieżność najprawdopodobniej wynikała z gwałtownej zwwyżki ceny talara na początku lat dwudziestych XVII w.⁵⁵ Sprzeczność pomiędzy dokumentami jest jednak pozorna. W rejestrze wileńskim uchwycono bowiem nie całość zobowiązań pozostałych „po żywocie”, lecz długi zaciągnięte (i częściowo już spłacone) do końca 1620 r. Brakuje tu kilku istotnych pozycji, najprawdopodobniej mających związek z nadchodzącą kampanią przeciw Osmanom, w której komendę powierzono hetmanowi wielkiemu litewskiemu⁵⁶. Dotyczy to między innymi pożyczki na 20 tys. zł wziętej u Malchera Wołodkiewicza, o której skądinąd wiadomo, że negocjował ją Adam Dyrma⁵⁷. W Aneksie (tabela II) zestawilem dane z obu rejestrów. Sytuacja finansowa Chodkiewicza była jeszcze bardziej skomplikowana niż wynika to z ich treści, albowiem niektóre nieodnotowane tu obligi zaczęły wychodzić na światło dzienne dopiero po objęciu dóbr przez marszałka wielkiego litewskiego z małżonką. Co prawda nie były to najwyższe spośród należności. Biorąc pod uwagę dotychczasowe ustalenia i wątpliwości, obawiam się, że niemożliwe jest oszacowanie hetmańskiego zadłużenia na dzień 24 września 1621 r. co do przysłowiowej złotówki. Kwota 200 tys. zł lub nieznacznie ją przekraczająca wydaje się prawdopodobna. Wysokość długów nieboszczyka spędzała sen z powiek przede wszystkim spadkobiercom zobligowanym do ich uregulowania, co było o tyle skomplikowane, że nie zawsze mieli wiedzę o faktycznym statusie części zobowiązań. Tymczasem, jeśli stawiamy pytanie o zamożność wojewody wileńskiego, to niewątpliwie długi były obciążeniem, lecz miały drugorzędne znaczenie. Kluczowe w magnackiej gospodarce były rozmiary obrotu majątkowego oraz sprawne pomnażanie bogactwa opartego na pozagotówkowych

⁵⁵ Termin zapadalności długu zaciągniętego u Noldów przypadła na rok 1618, zatem zobowiązanie powstało najwcześniej w 1617 r. Cena talara w Warszawie wynosiła wówczas ok. 45 gr, w roku 1622 było to już ok. 80 gr. Ceny nie były jednak takie same na wszystkich rynkach w Rzeczypospolitej. W literaturze przedmiotu zwracano uwagę, że na wschodzie było jeszcze drożej. Dlatego wzrost cen grubej monety wydaje mi się bardziej przekonującym wyjaśnieniem różnic pomiędzy źródłami aniżeli np. pomyłka piarsarska, zob. A. Szelągowski, *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Lwów 1902, s. 173–176; W. Adamczyk, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów–Warszawa 1938, s. 21–24, 26; Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 109–116.

⁵⁶ Wedle mojej oceny, sformułowanej na podstawie analizy obu rejestrów oraz korespondencji, chodziło co najmniej o 40–50 tys. zł (m.in. sumy podjęte od Wołodkiewicza, Burnowskiego, Puzyny, Brolnickiego, Icka, Szklarskiego).

⁵⁷ A. Dyrma do K. Kamińskiego, Rosienie, 3 IV 1621, LMAVB, f. 139, sygn. 1428, k. 2. Pieniądze wypłacono w dwóch transzach — na początku kwietnia (11 712 zł) i w maju (8288 zł) 1621 r.

podstawach⁵⁸. Prawdziwa wartość wiązała się z posiadaniem — dóbr ziemskich⁵⁹, kosztownych mobilów (m.in. sreber stołowych, biżuterii, drogich szat, obić, broni paradnej), przedmiotów podkreślających status oraz szlachecką tożsamość właściciela, równocześnie pełniących funkcję tezauryzacyjną⁶⁰. Wedle informacji Sapiehów — niewykluczone, że przesadzonej — w chwili śmierci Jan Karol Chodkiewicz pozostawił po sobie zgromadzone w kilku miejscach ruchomości, które wyceniano na 150 tys. zł⁶¹.

O hetmańskim dworze, klienteli i konsumpcji w świetle rejestrów

W „Rejestrze długów” odnotowano część kosztów utrzymania dworu, ale nie są to dane szczegółowe. Niekompletne wydatki przeznaczone na konsumpcję oraz na jurgiilty⁶² wpisano wyłącznie pod rokiem 1616. Pośród nich jest lista płac uwzględniająca rękodajnych, sługi, duchownych w dobrach prywatnych i zatrudnionych przez wojewodę wileńskiego rzemieślników oraz „specjalistów”⁶³. W przypadku rękodajnych kwalifikacji do tej grupy dokonałem na podstawie swoich dawnych ustaleń, ponieważ rejestr, poza nazwiskiem (zazwyczaj brak nawet imion), kwotą, a czasem także wzmianką o jej przeznaczeniu na jurgielt, dodatek sukieny

⁵⁸ S. Inglot, op. cit., s. 219–220.

⁵⁹ Na temat gospodarczej przewagi magnaterii nad mieszczaństwem, wynikającej z posiadania ziemi oraz dostępu do surowców i taniej siły roboczej — źródół pozapie- niężnego „finansowania” zob. np. W. Kula, op. cit., s. 262.

⁶⁰ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006, s. 326–327.

⁶¹ „Status causae Anny Scholastyki Chodkiewiczówny z Anną Alojzą Chodkiewiczową o dobra”, ANK, AMCh, sygn. 973, s. 33.

⁶² Obecność wydatków na opłacenie sług w „Rejestrze długów” nie dowodzi, że hetman permanentnie zalegał swoim ludziom z wypłatą zasłużonego. Nie wskazuje na to większość odnotowanych kwot, które w pojedynczych przypadkach potwierdzają, że chodziło o roczną podstawę jurgieltu bez jakiegokolwiek wyrównania (przykład plebana lachowickiego, zob. K. Kamiński do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze, 28 XI 1617, BC, rkp. 3236, s. 449). Ponadto tego rodzaju zaległości nie były tematem, który regularnie pojawiał się w hetmańskiej korespondencji, co nie oznacza, że nie występowały. Te najczęściej ujawniały się po śmierci patrona, przypadek wojewody wileńskiego powielił ten popularny schemat, K. Żojdź, *Uroczystości pogrzebowe*, s. 1004–1006.

⁶³ Rejestr długów J.K. Chodkiewicza, VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 2, 2v.–3. Lista rozbita jest na dwie części. Niektóre spośród wydatków na jurgiilty, wyżywienie i sukno dla rękodajnych, sług oraz rzemieślników odnotowano poniżej długów wypłaconych w 1616 r. W dalszej części ta sama kategoria wydatków została wyróżniona stosownym nagłówkiem.

czy żywieniowy, nie dostarcza innych informacji⁶⁴. Nie zapisano niczego na temat zakresu dyspozycyjności opłacanych osób ani okresu pozostawania na służbie. Mimo to dokument daje ograniczone wyobrażenie na temat spozycjonowania hetmańskich jurgieltników i potwierdza starsze spostrzeżenia.

Najlepiej opłacany był Krzysztof Kamieński, który mógł liczyć na 300 zł oraz na dodatek na sukno w wysokości 45 zł. Po 150 zł otrzymywali Jan Maliszewski i Jan Rządkowski — ten drugi inkasował także 200 zł dożywotniego jurgieltu. Stanisław Zdzitowiecki otrzymywał 125 zł, przy jego nazwisku jest wzmianka „z mięsem”. Natomiast najlichnieszka była grupa, której patron wypłacał niższe kwoty: po 100 zł przewidziano dla Tymińskiego (zapewne Stanisława), Zienowicza, Stefana Grudzińskiego, Aleksandra Kamieńskiego, Krzysztofa Rossy, Kwasowskiego, a po 50 zł dla Odolińskiego, Kamińskiego „z Wielezyna”, Macieja Rządковского oraz Matiasza Chryzostoma Czosnka (ten otrzymał także 250 zł tytułem strawnego). Jedynie niejaki Rusakowski otrzymał 40 zł. Hetman opłacał swoich jurystów, osoba pilnująca jego spraw na Żmudzi mogła liczyć na 80 zł (być może był to Adam Dyrma), natomiast sędzieja grodzki wileński, zapewne chodziło o Jakuba Proszczyckiego, pobrał aż 200 zł. Zagadkowe są kwoty wypłacone Gnatowskiemu (300 zł) i Czarkowskiemu (200 zł) — ten drugi uchwytany był pośród wierzycieli Chodkiewicza jeszcze w pierwszej dekadzie stulecia⁶⁵.

Z oczywistych powodów na liście osób opłacanych przez Chodkiewicza znaleźli się duchowni katolicy pełniący posługę w jego dobrach (pleban lachowicki — 200 zł, pleban cimkowski — 100 zł), bliżej nieokreślony ksiądz Stanisław (250 zł), znacząca postać zważywszy na przysługujące mu fundusze, a także bernardyni wileńscy (100 zł) — jeden z najhojniej finansowanych przez hetmana konwentów.

Osobno wyróżniam wzmianki dotyczące wynagrodzeń dla związanych z dworem rzemieślników i „specjalistów” oraz wydatków na konsumpcję, których zasadnicza wartość polega na tym, że rzucają nieco światła na indywidualne preferencje magnata. W „Rejestrze” odnotowano dwóch hajduków, Rusina — niejakiego Demiana (20 zł) oraz Szweda (brak imienia, 10 zł), być może dawnego jeńca z czasów kampanii inflanckich. Wymieniono tylko jednego muzyka, organistę, znajdującego się na dole listy płac (10 zł). Ponadto wyliczono dwóch puszkarzy (Jaśka — 42 zł,

⁶⁴ K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla*, s. 283–328.

⁶⁵ J.K. Chodkiewicz do Z. Chodkiewiczowej, Brześć, 2 V 1608, w: *Korrespondencje Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum Radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece Ordynacji Krasińskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1875, s. 54.

15 gr z sukmem i anonimowego puszkarza bychowskiego – 50 zł), kowala Macuka (5 zł), masztalerza (10 zł), mularza w Bychowie (250 zł), wałmistrza w Bychowie (60 zł), zegarmistrza w Bychowie (20 zł), niewodniczego (29 zł), wapiennika (17 zł, 15 gr), budowniczego (brak informacji o wynagrodzeniu), szafarza (60 zł jurgieltu, 60 zł na strawę).

Uzyskujemy informacje o wydatkach na karazję i falendysz dla czeladzi stajennej (1000 zł) oraz na obsługę floty wicinnej. Dalej uwzględniono koszty utrzymania 96 mołojców najętych w charakterze przybocznej piechoty wojewody wileńskiego (2 kopy groszy litewskich na osobę, łącznie 480 zł).

Jeszcze kosztowniejszą pozycję na hetmańskiej liście stanowiły artykuły spożywcze: korzenie (2500 zł), wino (3000 zł) oraz sól (2400 zł). Tej ostatniej oczywiście nie kupowano wyłącznie na własny użytek, o czym świadczą ogromne ilości (120 łasztów) i informacja o związanych z transakcją opłatach celnych. Powszechną praktyką było, że dwór zaopatrywał się w sól u kupców, a następnie odsprzedawał ją z zyskiem swoim poddanym i sąsiadom⁶⁶. Chodkiewicz bez wątplenia postępował podobnie. Najogólniejsza jest informacja o przyprawach. Niewiele więcej dowiadujemy się na temat wina. Za węgierskie zapłacono 2 tys. zł, a za pozostałą sumę nabyto francuskie, reńskie i małmazję – lakoniczność tej wzmianki jest typowa dla epoki. W XVII w. najczęściej określano trunek, wskazując na kraj jego pochodzenia. Źródło potwierdza również, że preferencje winiarskie na lachowickim dworze nie odbiegały od ogólnego trendu w tym czasie – w Rzeczypospolitej doceniano walory węgryzyna, stawiając go wyżej niż wina innej proveniencji, zwłaszcza francuskie⁶⁷.

Jakkolwiek uwzględnione w „Rejestrze długów” wydatki na hetmański dwór nie są kompletne, można ze źródła wyciągnąć wnioski ogólnej natury. Bez wątplenia magnacki status Chodkiewicza podkreślała stała, liczna, należycie odziana i opłacona asysta, piwnice zaopatrzone w wino, wykorzystywane w kuchni zamorskie przyprawy i aktywność fundacyjna (w źródle uchwytnie są przede wszystkim wydatki na „fabrykę bychowską”). W 1618 r. roczne koszty utrzymania dworu, jurgieltów oraz zleczanych przez hetmana prac budowlanych Kamiński szacował na 30 tys. zł – biorąc pod uwagę dane na temat intraty oraz długów patrona sumę tę oceniam jako znaczną⁶⁸.

Zwraca natomiast uwagę, że wyjąwszy myślistwo, co wiemy skądinąd, Chodkiewicz nie podzielał zamiłowania do rozrywek najpopularniejszych

⁶⁶ Np. M. Pióro do K. II Radziwiłła, Owanta, 24 IV 1626, AGAD, AR V, sygn. 11728, s. 72; S. Inglot, op. cit., s. 194–197; M.B. Topolska, op. cit., s. 131.

⁶⁷ D. Dias-Lewandowska, *Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII do początku XIX wieku*, Warszawa 2014, s. 37–41.

⁶⁸ K. Kamiński do J.K. Chodkiewicza, Horodziszcze, 20 IV 1618, BC, rkp. 3236, s. 528.

pośród wielkich ówczesnego świata, których śladem z powodzeniem szli niektórzy przedstawiciele elity senatorsko-dygnitarskiej Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zilustruję to dwoma przykładami. Pierwszy ma związek z muzyką – symptomatyczny u wojewody wileńskiego jest brak kapeli, jedyny zaś instrumentalista, którego obecność odnotowano w zestawieniu, swą grą uświetniał przede wszystkim wydarzenia o charakterze religijnym. Tym też tłumaczyłbym decyzję o jego zatrudnieniu. Z innych źródeł wiadomo, że Jan Karol przez pewien czas utrzymywał muzyków, ale dla oszczędności, z wyjątkiem organisty właśnie, polecił ich odprawić w roku 1618⁶⁹. Dla porównania, kapela Stanisława Lubomirskiego składała się aż z 30 osób podzielonych na dwa równe zespoły, śpiewaczy oraz instrumentalny⁷⁰. Ilu muzyków, w najlepszych czasach, opłacał Chodkiewicz i na jak długo znaleźli u niego zatrudnienie? Jaki reprezentowali poziom artystyczny? Nie wiadomo. Ze wzmianki można wyciągnąć wyłącznie wniosek, że uposażenie organisty było nad wyraz skromne. Tym bardziej jeśli zestawilibyśmy je ze stawkami obowiązującymi na dworze Zygmunta III, gdzie utrzymywano wysokiej klasy organistów, z których każdemu przysługiwało 100 zł jurgieltu dworskiego, 4 zł strawnego oraz owies i siano na dwa konie⁷¹.

Drugi przykład dotyczy hodowli i ułożenia wierzchowców. Wobec wzmianki o skromnym wynagrodzeniu dla masztalerza można zadać sobie pytanie, czy w otoczeniu Jana Karola Chodkiewicza, hetmana, rotmistrza, żołnierza i pierwszego świeckiego senatora litewskiego, znalazło się miejsce dla doświadczonego kawalkatora. Największym uznaniem pośród przedstawicieli tej profesji cieszyli się wówczas w Rzeczypospolitej Włosi, zwłaszcza neapolitańczycy⁷². Zatrudnienie renomowanego trenera, który potrafiłby zadbać o właściwą prezencję kroczących w hetmańskim orszaku zwierząt, wiązało się jednak z poważnym wydatkiem, gdyż roczny jurgiel wraź ze strawnym mógł w takim przypadku wynieść nawet powyżej 200 zł⁷³.

⁶⁹ „Muzykę, wyjąwszy jednego tylko organistę — tego przy Pani zostawić, rozprawić wszystką nic mi po nich. Myślistwa acz się wam z wielką moją bacznością, że mi potrzebne jest niech będzie do przybycia da Pan Bóg mego, zaczem żadnego myśliwca nie odprawujcie”, J.K. Chodkiewicz do K. Kamińskiego, Wiaźma, 6 II 1618, BC, rkp. 3236, s. 490.

⁷⁰ W. Czapliński, J. Długosz, op. cit., s. 142–143.

⁷¹ *Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2004, s. 78.

⁷² Więcej na ten temat zob. A. Bołdyrew, *Hodowla i handel końmi w Polsce XVI w.*, RDSG 69, 2009, s. 57.

⁷³ *Ordynacja dworu Zygmunta III*, s. 83. Nieco mniej uzyskiwał kawalkator zatrudniony na nieświeskim dworze, choć wciąż była to jedna z najlepiej opłacanych tam osób, T. Kempa, *Urzednicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 9, 2003, s. 205.

Co prawda Chodkiewicz z ostentacją otaczał się luksusem, w „Rejestrze długów” najdobitniej wyrażają to wydatki na asystę, korzenie i wino, lecz był to przepych „punktowy” i na swój sposób konieczny, motywowany potrzebą sprostania środowiskowym standardom⁷⁴. Kalkulacje ekonomiczne wojewody wileńskiego, podobnie jak wielu innych przedstawicieli tej warstwy społecznej, cechowała skłonność do poszukiwania oszczędności, z którą się już tak nie obnoszono na zewnątrz⁷⁵. Niemniej zachowane źródła dowodzą, że w sferze deklaratywnej nie ustępował on innym wielkim posiadaczom ziemskim ceniącym gospodarność oraz samowystarczalność swoich majątków⁷⁶.

Nasuwa się wniosek, że pomimo znamienitego pochodzenia i odbytych w młodości podróży zagranicznych (Ingolstadt, Padwa)⁷⁷, hetman nie był, jak się zdaje, konsumentem czerpiącym z mód obecnych na przykład na dworach cesarskim czy królewskim, który poprzez codzienne praktyki i rytuały budowałby swoją elitarną tożsamość w nowoczesnym wydaniu. Odnoszę wrażenie, że pewniej czuł się pielęgnując rycerskie wzorce, manifestując wpływy, przynależność do starego establishmentu oraz uprzywilejowane miejsce w hierarchii społecznej, ale w konserwatywny sposób. Skądinąd wiadomo, że zgromadził duże ilości sreber, drogiej odzieży, cennych kobierców, bogato zdobionej broni czy pięknych koni — rzeczy będących symbolami szlacheckości, przedmiotów, poprzez które wyrażano swoją przynależność stanową, a dopiero w dalszej kolejności także bogactwo. Otwarte pozostaje pytanie o to, czy to ostatnie Chodkiewicz demonstrował

⁷⁴ A. Mączak, *Pieniądz i społeczeństwo*, s. 74.

⁷⁵ A. Klonder, *Mieszczańskie cnoty magnatów — gospodarność, oszczędność, skąpstwo. Refleksje nieco przewrotne*, w: *Honestas et turpitude*, s. 445.

⁷⁶ „Puklu tak sam rozumiem, że sprawy moje domowe swym, albo raczej zwykłym twym sposobem idą. Bo czemu się przedtem do dwóch tysięcy beczek wapna wypaliwało, a teraz tylko ośmset? Taż dyspozycja, ciż kozacy na to odłączeni, czy krótkość czasu, czy twój niedozór przyczyną, sam się osądz. Skoro się te kumostwa i powinowactwa uwodzić poczęły obietnicą mnie tylko karmisz, w rzeczach bardzo drzemiesz. [—] To zaś novum emergens, słoninę każesz mi kupować. Tak są gołe u mnie folwarki, tak uboga majątność, że się biedną z niej słoninę wiciny opatrzyć nie mogą? [—] Co tedy z folwarków być może, tym szkатуły mej nie zarzucaj. [—] Co się tknie długów, będą pieniądze, będzie czym płacić, jedno żeby swym porządkiem, bez respektów tych na powinowactwo szafowane były”, J.K. Chodkiewicz do A. Pukla, Berzony, 10 IV 1609, BC, rkp. 3236, s. 193–195.

⁷⁷ Na temat peregrynacji Aleksandra i Jana Karola Chodkiewiczów zob. M. Chachaj, *O dacie urodzenia i o edukacji hetmana Jana Karola Chodkiewicza*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzynski, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 56–57.

poprzez jakość gromadzonych mobiliów, czy bardziej w oczy rzucało się kryterium ilościowe, którego prymat Andrzej Pośpiech wykazała na materiale wielkopolskim⁷⁸. „Rejestr długów” siłą rzeczy nie podsuwa odpowiedzi, właściwym źródłem byłby inwentarz pośmiertny, lecz tego brak⁷⁹. W świetle hetmańskich fundacji oraz źródeł, w jakimś stopniu odbijających jego osobowość (głównie korespondencji), bardziej prawdopodobna wydaje się druga możliwość.

Podsumowanie

W XVII w. w Rzeczypospolitej, tak jak w całej Europie, *regum libido* monarchów prowadziło do wzrostu obciążenia podatkowego, konfliktów ze stanami oraz transformacji domeny królewskiej. Wczesnonowożytnie państwa, które ze swoją filozofią polityczną, nieustannie rosnącymi potrzebami i brakami na tak wielu poziomach, spośród których dla rządzących najbardziej dotkliwie były niedobór gotówki oraz niedostateczna liczba wykwalifikowanej kadry urzędniczej, nie mogły się obyć bez osłabienia swoich zasobów oraz bez oparcia się na siatce nieformalnych powiązań na każdym ze szczebli władzy. Eksploatacja i odstępowanie przez władców fragmentów ich domeny oraz postępujący równocześnie w centrum i na prowincji rozwój zależności klientalnych nie były wypaczeniem systemu, lecz nieodłącznym jego elementem — w skali ogólnoeuropejskiej. Służyły władzy, jej utrwaleniu i ekspansji⁸⁰. Jedną z różnic pomiędzy Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim a państwami położonymi dalej na zachód polegała na zawartości polsko-litewskiej elity. Nie było tu wielkiej finansjery, arystokracji i szlachty urzędniczej — była magnateria⁸¹. Wobec rosnących potrzeb skarbu oraz niewydolności aparatu fiskalnego było całkowicie naturalne, że to przedstawiciele tej grupy kredytowali państwo, a następnie partycypowali we fruktach władzy będących w królewskim szafunku⁸². Wpierw jednak, aby sprostać wyzwaniom, niejednokrotnie sami się zadłużali.

⁷⁸ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992, s. 107–109, 117.

⁷⁹ Wiadomo, że sporządzono rejestry pozostawionych przezeń ruchomości, *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventarinė knyga*, s. 193.

⁸⁰ A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986, s. 82–84.

⁸¹ *Ibidem*, s. 277–278.

⁸² A. Mączak, *Pieniądz i społeczeństwo*, s. 75.

W tym sensie przypadek Jana Karola Chodkiewicza niczym się nie wyróżniał. Analiza rejestrów długów Radziwiłłów birzańskich⁸³ i nieświeskich⁸⁴, Lwa Sapiehy⁸⁵, a z późniejszego okresu na przykład Stanisława Jana Jabłonowskiego⁸⁶ przynosi porównywalne wnioski — wszyscy na dużą skalę posiłkowali się pożyczkami, a trzon ich wierzycieli stanowili rękodajni i sąsiedzi. Podzielam zatem obecną w literaturze przedmiotu tezę, że pańskie latyfundium w istocie stanowiło „spółkę” magnacko-szlachecką, z której zyski czerpali nie tylko właściciele⁸⁷.

Wyznacznikiem kondycji finansowej magnata, pominiawszy dobra ziemskie oraz zgromadzony majątek, było nie to, czy miał długi (który wpływowy polityk ich wówczas nie miał?), ale czy był w stanie je spłacać i zaciągać kolejne. W ostatnich latach życia obciążenie dóbr Chodkiewicza wzrosło do tego stopnia, że miewał z tym problemy. Wpłynęła na to sytuacja rodzinna. Nie bez znaczenia były także kontynuowane inwestycje budowlane⁸⁸ i nowe wyzwania polityczno-wojskowe, przed którymi postawił go dwór królewski. Zmiana przeciwnika i obszaru, na którym prowadzono działania wojenne miała bowiem swoje konsekwencje. Państwo Moskiewskie było teatrem trudniejszym, a z punktu widzenia wodza-przedsiębiorcy także bardziej kosztochłonnym aniżeli Inflanty, gdzie hetman również angażował własne zasoby, lecz — jak przyznawali jego ludzie — był w stanie częściowo zrekompensować sobie wydatki na miejscu, a ponadto dwór obsypywał go wówczas intratnymi nadaniami⁸⁹. Na samą ekspedycję królewicza Władysława, jak zostało to

⁸³ „Rejestr eliberowanych obligów, zapisów i praw zastawnych oddany komisarzom margrabin brandenburskiej w Słucku”, w dniu 29 IV 1687, NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 4958, k. 159–162; M. Liedke, P. Guzowski, *Problemy finansowe ewangelickiej Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w. w świetle akt synodów prowincjonalnych*, RDSG 78, 2017, s. 122–124.

⁸⁴ T. Kempa, op. cit., s. 205, przyp. 58.

⁸⁵ Rejestr długów L. Sapiehy, *Międzyrzecz*, 31 III 1593, LMAVB, f. 17, sygn. 106, k. 33; S. Inglot, op. cit., s. 220; A. Rachuba, *Fakcja Lwa Sapiehy — zarys problematyki*, w: *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 503–511; A.A. Скеп'ян, *Ураднікі і дваране Льва Сяпегі ў 80-х гг. XVI — пачатку XVII ст.*, w: *Сяпегі. Асобы, кар'еры, маёнткі. Зборнік навуковых артыкулаў*, red. eadem, Мінск 2018, s. 25–48; K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla*, s. 251–283.

⁸⁶ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, t. 2, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020, s. 292–295.

⁸⁷ U. Augustyniak, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, KH 109, 2002, 1, s. 104.

⁸⁸ M. Volkau, *Budowa rezydencji w Lachowiczach i Starym Bychowie w I. połowie XVII wieku*, w: *Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założenia rezydencjonalnych i obronnych*, red. P. Lasek, P. Sypczuk, Warszawa 2019, s. 246–251.

⁸⁹ K. Kamiński do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze, 3 XII 1617, BC, rkp. 3236, s. 442.

już nadmienione, Chodkiewicz wydał według jednego ze źródeł ponad 50 tys. zł. Tymczasem po ustaniu działań przeciw Szwecji skarby koronny i litewski były mu winne łącznie 70 622 zł za wydatki poniesione w ciągu 4 lat (1605–1608)⁹⁰. Nie ulega wątpliwości, że w porównaniu z wkładem w wojnę moskiewską była to skromniejsza suma. Co więcej, analiza Metryki Litewskiej pod kątem nadań na Smoleńszczyźnie i Siewierszczyźnie nie wskazuje, by hetman wielki litewski i jego ludzie byli największymi beneficjentami polityki wschodniej Zygmunta III pośród Litwinów.

Hetmaństwo przyniosło Chodkiewiczowi liczne korzyści majątkowe i polityczne, ale z pewnością nie zaspokoilo jego apetytu — i pod tym względem nie był wyjątkiem. Pozostawione długi mogłyby sugerować, że finansowo nie udźwignął związanych z urzędem powinności, lecz wartości wyrażone w pieniądzu nie mówią nam tu wszystkiego. Buława w parze z królewską łaską zapewniała szerokie możliwości protekcyjne, których konsekwencją było poszerzanie zakresu wpływów na prowincji. Dawała, częściowo zrealizowane, widoki na dzierżawy i inne formy zadośćuczynienia poniesionych kosztów oraz nagrodzenia zasług. Przyczyniała się do wzmocnienia swojego posiadacza w sferze symbolicznej. Materialnym świadectwem wpływów i znaczenia hetmana wielkiego litewskiego były wreszcie realizowane przez niego, na szeroką skalę, już po objęciu urzędu, fundacje sakralne i świeckie, z których za najważniejsze należy uznać siedziby i fortyfikacje w Lachowiczach i Bychowie oraz kościół i klasztor Bernardynów w Kretyndze — niedoszłe mauzoleum rodzinne.

⁹⁰ Wykaz wydatków J.K. Chodkiewicza na kampanie inflanckie, 12 I 1610, BC, rkp. 3236, s. 215. Na temat zwrotu hetmanowi pieniędzy przez skarb koronny w tym samym okresie, P. Gawron, *Wydatki hetmana*, s. 325.

Aneks

Tabela I. Zestawienie pożyczek zaciągniętych w imieniu J.K. Chodkiewicza

Termin podjęcia	Termin zwrotu	Termin zapadalności	Wierzyciel	Oddano (zł)	Wyjściowe zadłużenie (zł)	Inne informacje
	1614		Odachowski	6000	6000	za folwark Horodziszcze
	24 XII 1614		Józef Hołub	1000	1000	
	6 I 1615		Gdeczyński	700	700	
			Jan Maier	34	34	za płatnerza
	1 II 1615		Piotr Mokłok	450	3000	tytułem <i>interessu</i> za rok od kwoty zadłużenia
	18 III 1615		Jan Kunowski	75		
	1614–1615		Jakub Proszczycki	750	750	zwrot za 3 nowe wiciny (po 110 kop groszy lit.)
	27 XII 1615		Mikołaj Wadaszyński	2000	2000	na wykup poddanych do folwarku Horodziszcze
	1615		Mikołaj Wadaszyński	400	400	na oblig
	1616		Mokłokowa	750	3250	
	1616		Mokłokowa	375	2500	tytułem <i>interessu</i> za rok od kwoty zadłużenia (150 kop groszy lit. od kwoty 1000 kop groszy lit.)
	1616		Jarosz Jewłaszewski	2000	2000	pokwitowano
	8 XII 1616		Adam Szklarski	5000	5000	
	1616			2500		przez Mackiewicza na „wyplacenie wsi dwu”; brak informacji, komu przekazano pieniądze o jakie wsie chodziło

	13 IX 1616		Malcher Wołodkiewicz	7000	7000	6500 zł ze środków J.K. Chodkiewicza; 500 zł od p. Mackiewicza (por. BC, rkp. 3236, s. 393–395; LMAVB, f. 139, sygn. 1906, k. 5)
	1616		Malcher Wołodkiewicz	300	-	kontentacja za rezygnację z wybierania czynszu z dzierżawy przynależnej do starostwa żmudzkiego
	1616		Aleksander Chodkiewicz	500	500	za majątność Szaski
	1616		benedyktynki nieświeskie	170	170	dług żony
	1616		Jan Rządkowski	3000	3000	za Worobiewicze (włość cimkowska) brak obliżu, kwit na 200 zł
	1616		Żyd brzeski	613/10/-	613/10/-	
	1616		Mikołaj Chamiec	1000	1000	nie zwrócił obliżu
	19 IV 1616		Michał złotnik	924/11/-	924/11/-	za srebro stołowe
	5 XI 1616		ksiądz pleban szerewiński	500	500	za karetę
	1616			419		dług osoby spisującej zestawienie
	1616		S. Zofia Siedleszczyńska OSB	200	200	dług żony
	1616		Korneliusz Winhold I	1220	1220	za towar wzięty przed konwokacją wileńską
	1617		Żydzi wileńscy		1500	
	1617		Małyszewicz		1250	
	1617		Konstanty Dołmat	1500	1500	
	1617		Stanisław Zdzitowiecki		6000	za Skiepiejów
	1617		Hieronim Kossakowski		2500	za Hulewicze
	1617		Mazurek		375	za „folwarczek” Mazurkowszczyznę

Tabela I. cd.

Termin podjęcia	Termin zwrotu	Termin zapadalności	Wierzyciel	Oddano (zł)	Wyjściowe zadłużenie (zł)	Inne informacje
			Jakub Gibell	1000	1000	za sukno, „ <i>ad rationem</i> długu dawnego”
			w Rydze	454	454	za klejnoty Anny Scholastyki Chodkiewiczówny
			Jarosz Zwierz	750	750	
			Kaznowski	625	625	
			Adam Dąbrowa	400	400	<i>interessu</i> – najprawdopodobniej z Dziewiniszek
		1618	pp. Nolde	-	6000	dług zaciągnięto w talarach (5000 tal.)
	1618	1618	benedyktynki nieświeskie	2000	6000	obligów nie odmieniano, kwity pozostały przy Zdzitowieckim; według innych świadectw całość zobowiązania uregulował J.S. Sapieha (NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 8417, k. 13–14, 19)
		1618	Piasecki		16 000	
		1618	Adam Dąbrowa		6000	jeszcze we wrześniu 1619 r. Dąbrowa nie chciał zwrócić obligu na tę kwotę (BPAU-PANKr., rkp. 356, k. 230–230v.).
		1618	kapituła wileńska		2000	na marginesie późniejszy dopisek, że już opłacono
	1618		Bohusz	1050	1000	tytułem <i>interessu</i> dołożono mu 50 zł; opłacono przed 8 VIII 1618 (LMAVB, f. 139, sygn. 1906, k. 21)
		1618	ksiądz Wyszomierski		2500	na marginesie dopisek, że zapłacono
		1618	Andrzej Młocki		1200	przekreślony; dopisek, że zapłacono z Lejowa

		1618	Billewiczowie		2500	dopisek, że zapłacono
		1618	Kryspin		2000	dopisek, że zapłacono
	1618	1618	Konstanty Dołmat	2000	2000	dopisek, że zapłacono
	1618		Jakub Gibell	2000	2000	
1618			Jakub Gibell	2000	2000	dopisek, że zapłacono, ale wzięto towaru na kredyt na kwotę 76 kop groszy lit.
		1618	Jan Boksza		2000	przekreślony
1618		2 II 1619	Krzysztof Puciata		2500	250 zł tytułem <i>interessu</i> od kwoty pożyczki; przekreślony
	1618		w Królewcu	6000	6000	
	1618		Bartłomiej Ważyński	5000	5000	dopisek, że wziął należność z Dorpatu; przekreślony; opłacono przed 8 VIII 1618 (LMAVB, f. 139, sygn. 1906, k. 21)
	1618		Hieronim Kossakowski	2800	2800	dopisek, że weźmie z czynszów; przekreślony
		24 VI 1618	Opoczyńska		4000	dopisek, że zapłacono
		1618	Icek		1125	dług żony; podjęto gotówkę, „gdy Choroszewski jechał po konie na Wołyń”
		1618	Icek		110	dług żony; za sukno z kramu
		1618	mieszczanie bychowscy		2500	należność wypłacono z Luboszan
		1618	Zychor		300	za sobole; dopisek, że „JM list swój skasował i płacić nie kazał”
	1618		Jan Jasiński	300	300	za konie; zapłacono
		1618	Jan Michałowski		800	

Tabela I. cd.

Termin podjęcia	Termin zwrotu	Termin zapadalności	Wierzyciel	Oddano (zł)	Wyjściowe zadłużenie (zł)	Inne informacje
		1618	Osip Zychor		276/15/-	za popioły
	1618		Łazowski	600	600	zapłacono
		24 VI 1618	Konstanty Dołmat		5000	na dwa obligi, jeden na sumę, a drugi na przyznanie; dopisek, że zapłacono, a oblig oddał p. Kottubaj
		29 IX 1618	Jan Michałowski		150	adnotacja, że zapłacono z czynszów bychowskich
		24 VIII 1619	Piotr Kendzierzawski		7000	zapis na Ciechowie; w 1618 r. wziął za arendę Ciechowa 700 zł; adnotacja, że go splacono
		25 XII 1619	Dymitr Massalski		6611	w tym 600/15/- tytułem <i>interessu</i> ; adnotacja o spłacie oraz o odzyskaniu obligów, które Chodkiewicz osobiście spalił
		1619	Jerzy Szemiot		800	
		4 V 1620	Jakub Gibell		1437/1/2	za sukno
		25 II 1620	Konstanty Dołmat		5000	adnotacja o zwrocie i spaleniu obligu
		25 XII 1620	Dymitr Massalski		8000	
	1618		Jan Rządkowski	1775	1775	za Popowszczyznę
	1618		Jan Szweykowski	200	200	za wino do Moskwy
			Jakub Gibell	1500	1500	z Wielony „długu dawnego”
			Jakub Gibell	879	879	
	1618		ksiądz Heliaszewicz	160		tytułem <i>interessu</i> od pożyczki na 2000 zł

	1619		ksiądz pleban lachowicki	600	600	adnotacja, że zapłacono
1620		27 III 1622	Jakub Karol Madaleński		2263	
6 IX 1620		1621	Krzysztof Kamieński		4000	400 zł <i>interessu</i> od pożyczonej kwoty
26 IX 1620		29 IX 1621	Adam Chreptowicz		12 000	zapis na Cieciewie; 1000 zł tytułem <i>interessu</i>
26 IX 1620		21 XII 1621	Maciej Woderacki		5000	pożyczono 2500 zł, ale wystawiono oblig na 5000 zł, ponieważ nie spłacono dawniejszej pożyczki na kwotę 2500 zł
1620			Hieronim Kossakowski		2800	
1620		1621	Jan Boksza		6000	adnotacja, że opłacono
	1621		Jakub Gibell	3500	7187/26/7	wpłata z prowentów szkudzkich i wielońskich, pozostało: 3687/26/7
	1621		Jerzy Sztrunk	1500	1500	zwrócono oblig
	1621		Szymon kupiec	2076/11/3	2076/11/3	zwrócono oblig
	1621		Karol złotnik	2000	2250	zwrócono oblig; pozostałe 250 zł należały mu się za guzy
	1621		Pobidzińska	675	675	
			Żyd Mojżesz	884/15/-	884/15/-	

Źródło: opracowanie własne na podstawie VUB, f. 5-A27-4758-4760, k. 1-6v.

Tabela II. Zestawienie danych z rejestrów długów J.K. Chodkiewicza

Rejestr wileński (VUB f. 5-A27-4758-4760, k. 8v.-9v.)			Rejestr krakowski (ANK, AMCh, sygn. 973, s. 38-39)		
Wierzyciel	Kwota w zł	Uwagi	Wierzyciel	Kwota w zł	Uwagi
benedyktynki nieświeskie	4000	do wypłacenia w 1621 r.; wg źródła 2000 spłacono (NHABM, f. 694, op. 2, sygn. 8417, k. 13-14, 19)	pp. Nolde	15 000	5000 talarów
Adam Dąbrowa	5360	do wypłacenia w 1621 r.; 640 spłacono	Wołodkiewicz	20 000	suma wniesiona na Szkudy
Opoczyńska	4000	do wypłacenia w 1621 r.	Aleksander Słuszka	12 000	
Dymitr Massalski	7950	do wypłacenia w 1621 r.; wzięto mu u Jerzego Sztrunka materii za 50 zł	Dołmat	10 000	suma wniesiona na Bystrycę
Krzysztof Kamieński	4400	do wypłacenia w 1621 r.; 4000 – pożyczka; 400 – kontentacja	Dymitr Massalski	8000	
Chreptowicz	13 000	do wypłacenia w 1621 r.	benedyktynki nieświeskie	6000	
Maciej Woderacki	5000	do wypłacenia w 1621 r.	Burnowski	5000	we Żmudzi
Hieronim Kossakowski	2800	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony; adnotacja, że zapłacono	Wysomierski	2500	suma na włości kretyngowskiej
Rządkowski	1000	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony; za konie i kłacze	kapituła wileńska	2000	
Rządkowski	320	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony; za wino	Jan Boksza	6000	
Aleksander Słuszka	12 000	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony	Jakub Karol Madaleński	9000	

Żydzi brzescy	823/ 29 ½/-	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony	Opoczyńska	4000	
Dołmat	10 000	do wypłacenia w 1621 r.	Puzyna	2400	
Fiedorek	600	do wypłacenia w 1621 r.; na sukno dla czeladzi hetmańskiej	w Królewcu	18 500	„winno na obliży”
Jewłaszewscy	5000	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony	Adam Dąbrowa	6000	
Jakub Gibell	3687/26	do wypłacenia w 1621 r.	Tyszkiewicz	500	
Żyd Mojżesz	300	do wypłacenia w 1621 r.; za futro	Jan Rządkowski	400	
Karol złotnik	252	do wypłacenia w 1621 r.; za guzy; przekreślony	Icek	2400	Żyd bychowski, kupiec i właściciel kramu
Zabłocki	2400	do wypłacenia w 1621 r.; z kontentacją	Mikołaj Brolnicki	750	suma na wsiach szkudzkich
Ważyński	3000	do wypłacenia w 1621 r.; „w Kiesi teraz wziętych przez p. Komońskiego”	Kaweczyński	2000	stary dług, zaciągnięty w okresie kampanii inflanckich (ANK, AMCh, sygn. 973, s. 60)
Żyd brzeski Zelko	400	do wypłacenia w 1621 r.; przekreślony	Mojżesz	14 730	Żyd wileński, wydatek na wesele
kupiec dorpacki	900	do wypłacenia w 1621 r.	Aleksander Kolecki	30 000	suma na Berzonach, na wesele
kapituła wileńska	175	do wypłacenia w 1621 r.; kontentacja; przekreślony	Adam Szklarski	7000	

Tabela II. cd.

Rejestr wileński (VUB f. 5-A27-4758-4760, k. 8v.-9v.)			Rejestr krakowski (ANK, AMCh, sygn. 973, s. 38-39)		
Wierzyciel	Kwota w zł	Uwagi	Wierzyciel	Kwota w zł	Uwagi
Wyszomirski	250	do wypłacenia w 1621 r.; kontentacja; przekreślony	Żydzi szklowscy	7000	
Dołmat Isaykowski	200	do wypłacenia w 1621 r.; za miód prażony na wesele Anny Scholastyki Chodkiewiczówny	Szybala, wójt na włości szklowskiej	500	
Andrzej Młocki	900	do wypłacenia w 1621 r.; „do Bychowa temu ukazano”	kupcy lwowscy i kamieniecy	-	wysokość długu szacowano na kilkanaście tysięcy złotych
Opoczyńska	300	do wypłacenia w 1621 r.; kontentacja za rok 1621; zapłacono z Cimowicz			
podmiot zbiorowy	3834	do wypłacenia w 1621 r.; jurgielty			
kupcy królewieccy	14 960	dwukrotnie wzmiankowany, za drugim razem odnotowano 16 000 zł, których za pisarzem nie uwzględniłem w rachunkach			
juryści	600	do wypłacenia w 1621 r.; „na processa prawne”			
pp. Nolde	6000	do wypłacenia w 1622 r.; 5000 talarów			

kapituła wileńska	2000	do wypłacenia w 1622 r.			
kapituła wileńska	175	do wypłacenia w 1622 r.; kontentacja; przekreślony			
Wyszomirski	2750	do wypłacenia w 1622 r.; 2500 – pożyczka; 250 – kontentacja; dług wzmiankowany dwukrotnie, raz przekreślony			
Jakub Karol Madaleński	2263	do wypłacenia w 1622 r.; wzmiankowana suma została pożyczona na oblig; adnotacja, że wojski mściłowski udzielił też innej pożyczki do wypłacenia w 1622 r.; zabezpieczonej na Berezynie			
Jan Boksza	6000	do wypłacenia w 1622 r.			
Razem		127 600/25½	191 680 (w tę kwotę nie wliczają się wzmiankowane w źródle długi u kupców lwowskich i kamienieckich, które szacowano na kilkanaście tysięcy złotych)		

Streszczenie

Na przykładzie wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza (ok. 1570–1621) podjęto w artykule temat stanu finansów litewskiego magnata w pierwszej połowie XVII w. Poprzez analizę rejestrów hetmańskich długów, korespondencji oraz inwentarzy dóbr zaprezentowano majątkowe podstawy potęgi wojewody wileńskiego, scharakteryzowano strukturę jego przychodów oraz omówiono skalę i natężenie akcji kredytowej hetmana, która wynikała z konieczności przeznaczenia dużych sum na działalność publiczną. Na marginesie tych rozważań poruszono także temat konsumpcji na hetmańskim dworze.

Omówione zostało grono wierzycieli Chodkiewicza, wykorzystywane przez niego narzędzia finansowe, a także okoliczności, kwoty i warunki, na jakich się zadłużał. Pośród kredytodawców hetmana dominującą (choć wewnętrznie zróżnicowaną) grupą była szlachta. Zapożyczał się on także u instytucji kościelnych, kupców oraz Żydów.

Główna konstatacja jest następująca: kredyt był ważnym elementem magnackiej gospodarki, lecz nadmiernie wysokie zobowiązania wiązały się z poważnym ryzykiem, ponieważ mogły uszczuplić dochody z dóbr ziemskich. Odnośnie do Chodkiewicza, podobnie jak w przypadku innych hetmanów, służba wojskowa wiązała się z koniecznością wspierania Rzeczypospolitej prywatnymi zasobami (mierzonymi nie tylko w pieniądzu). Lojalną służbę wynagradzał król. Buława przyczyniała się też do wzmocnienia swojego posiadacza w sferze symbolicznej. Konieczność zaciągnięcia znacznych zobowiązań finansowych była drugą stroną tego samego medalu.

“There Will Be Money; There Will Be Something To Pay With”. Comments on the Margins of Jan Karol Chodkiewicz’s Debt Registers

The article discusses the financial situation of Lithuanian magnates in the first half of the seventeenth century using the example of the Voivode of Vilnius, Grand Hetman of Lithuania Jan Karol Chodkiewicz (c. 1570–1621). Through an analysis of the hetman’s debt registers, his correspondence, and property inventories, the author presents the material basis of Chodkiewicz’s power, characterises the structure of his income, and discusses the scale and intensity of his credit operations, which resulted from the need to allocate large sums to public activities. The author also touches upon the topic of consumption at the hetman’s court.

The second focus of the article is Chodkiewicz’s circle of creditors, the financial tools he used, and the circumstances, amounts, and conditions under which he became indebted. The nobility was the dominant (though internally diverse) group among the hetman’s creditors. He also borrowed from Church institutions, merchants, and Jews.

In Chodkiewicz’s case, as in the case of other hetmans, military service involved supporting the Commonwealth with private resources (measured not

only in money). The king rewarded loyal service, and the office of hetman symbolically strengthened its holder. The other side of the same coin was the need to incur significant financial obligations. The main conclusion is that credit was an essential element of the magnate economy, but excessive liabilities entailed severe risks, as they could deplete a magnate's income from landed estates.

Bibliografia

Edycje źródełowe

- Archiwum Domu Radziwiłłów*, nakł. Księcia Antoniego Radziwiłła, Kraków 1885 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 8).
- Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga (1647/1648 m.)*, oprac. Darius Antanavičius, Algirdas Baliulis, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2014.
- Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum Radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece Ordynacji Krasińskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, oprac. Władysław Chomętowski, nakł. Świdzińskich, Warszawa 1875.
- Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*, oprac. Krzysztof Chłapowski, Neriton, IH PAN, Warszawa 2004.
- Владение Тимковичи*, oprac. Павел Г. Козловский, Наука и Техника, Минск 1982 (Инвентари магнатских владений Беларуси XVII–XVIII вв.).

Opracowania

- Adamczyk Władysław, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Kasa im. J. Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, Lwów–Warszawa 1938.
- Augustyniak Urszula, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny” 109, 2002, 1, s. 97–110.
- Bołdyrew Aleksander, *Hodowla i handel końmi w Polsce XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 69, 2009, s. 31–90.
- Burzyński Andrzej, *Struktura dochodów wielkiej własności ziemskiej XVI–XVIII wieku (próba analizy na przykładzie dóbr królewskich województwa sandomierskiego)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 34, 1973, s. 31–65.
- Chachaj Marian, *O dacie urodzenia i o edukacji hetmana Jana Karola Chodkiewicza*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. Sławomir Górczyński, Mirosław Nagielski, DiG, Warszawa 2014, s. 49–58.
- Cieśla Maria, *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, IH PAN, Warszawa 2018.
- Cieśla Maria, *Łazarz Mojżeszowicz — przykład żydowskiej kariery w Wielkim Księstwie Litewskim w połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 112, 2005, 4, s. 5–29.

- Czapliński Władysław, Długosz Józef, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, PIW, Warszawa 1982.
- Dąbkowski Przemysław, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, Lwów 1911.
- Dias-Lewandowska Dorota, *Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII do początku XIX wieku*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2014.
- Dumanowski Jarosław, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2006.
- Filipczak-Kocur Anna, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
- Frick David, *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Cornell University Press, Ithaca 2013.
- Gawron Przemysław, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581-1646*, Neriton, Warszawa 2010.
- Gawron Przemysław, *Wydatki hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza na wojnę w Inflantach w latach 1604-1606*, w: *Honestas et turpitudō. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Marta Kupczewska, Karol Łopatecki, Jerzy Urwanowicz, Polskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2019, s. 317-329.
- Inglot Stefan, *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy 1588-1607*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, [s.n.], Lwów 1931, s. 165-226.
- Jurkiewicz Jan, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1991.
- Kempa Tomasz, *Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 9, 2003, s. 193-221.
- Klonder Andrzej, *Mieszkańskie cnoty magnatów – gospodarność, oszczędność, skąpstwo. Refleksje nieco przewrotne*, w: *Honestas et turpitudō. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Marta Kupczewska, Karol Łopatecki, Jerzy Urwanowicz, Polskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2019, s. 435-446.
- Kühn Sebastian, *Masters as Debtors of Their Servants in Early Modern Brandenburg and Saxony*, w: *Early Modern Debts 1550-1700*, red. Laura Kolb, George Oppitz-Trotman, Palgrave Macmillan, Cham 2020, s. 53-82.
- Kula Witold, *Problemy i metody historii gospodarczej*, PWN, Warszawa 1963.
- Liedke Marzena, Guzowski Piotr, *Problemy finansowe ewangelickiej Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w. w świetle akt synodów prowincjonalnych*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2017, s. 95-130.
- Łaszewicz Hubert, *Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1998.
- Łozowski Piotr, *Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomości w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2020.
- Mączak Antoni, *Pieniądz i społeczeństwo w Rzeczypospolitej XVI-XVII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 37, 1976, s. 63-85.

- Mączak Antoni, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, PIW, Warszawa 1986.
- Miłuński Marek, *Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. Urszula Augustyniak, DiG, IH UW, Warszawa 2009, s. 195–283.
- Podhorodecki Leszek, *Jan Karol Chodkiewicz 1560–1621*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1982.
- Pośpiech Andrzej, *Majątności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580–1655*, Ossolineum, Wrocław 1989.
- Pośpiech Andrzej, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, IAE PAN, Letter Quality, Warszawa 1992.
- Przepiórka Andrzej Grzegorz, *Relacje hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza z królem Zygmuntem III Wazą w dobie wojny z Moskwą (1611–1618)*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Jerzy Urwanowicz, Avalon, Kraków 2012, s. 671–687.
- Rachuba Andrzej, *Fakcja Lwa Sapiehy — zarys problematyki*, w: *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa profesora Krystyna Matwijewskiego*, red. Bogdan Rok, Jerzy Maroń, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 503–511.
- Rutkowski Jan, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1: *Rozważania teoretyczne — klasyfikacja dochodów wielkich właścicieli ziemskich*, nakładem PAU, Gebethner i Wolff, Kraków–Warszawa 1938.
- Siekierski Maciej, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania. The Economic Affairs of Prince Nicholas Christopher Radziwiłł (1549–1616)*, cz. 1, „Acta Baltico-Slavica” 20, 1991, s. 239–308, cz. 2, „Acta Baltico-Slavica” 21, 1992, s. 195–294.
- Sierba Michał, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2017.
- Szelągowski Adam, *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Towarzystwo Wydawnicze, Lwów 1902.
- Tarnawski Aleksander, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572–1605)*, Kasa im. Rektora J. Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, Lwów–Warszawa 1935.
- Topolska Maria Barbara, *Dobra szklowskie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1969.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 3: *Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek*, red. Andrzej Rachuba, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk, Andrzej Haratym, DiG, Warszawa 2015.
- Volkau Mikola, *Budowa rezydencji w Lachowiczach i Starym Bychowie w I. połowie XVII wieku*, w: *Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, red. Piotr Lasek, Piotr Sypczuk, IS PAN, Warszawa 2019, s. 246–251.
- Wagner Marek, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Wagner Marek, *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, t. 2, Inforteditions, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020.
- Żabiński Zbigniew, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Ossolineum, Wrocław 1981.

Żojdź Karol, *Uroczystości pogrzebowe Jana Karola Chodkiewicza w Ostrogu w roku 1622 na tle sporu o jego schedę*, „Przegląd Historyczny” 111, 2020, 4, s. 991–1009.

Żojdź Karol, *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2019.

Скеп’ян Анастасія А., *Ураднікі і дваране Льва Сапегі ў 80-х гг. XVI — пачатку XVII ст.*, w: *Сапегі. Асобы, кар’еры, маёнткі. Зборнік навуковых артыкулаў*, red. Анастасія А. Скеп’ян, А.М. Янушкевіч, Мінск 2018, s. 25–48.

Biogram: Karol Żojdź, absolwent Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie w 2018 r. uzyskał stopień doktora. Obecnie adiunkt w Ośrodku Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Jego zainteresowania badawcze obejmują dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1569 r., klientelizm oraz codzienność i materialny wymiar życia litewskich elit w epoce wczesnonowożytnej; kontakt: kzojdz@iaepan.edu.pl.

Author: Karol Żojdź, a graduate of the Institute of History, University of Warsaw, where he received his PhD degree in 2018. Currently, an assistant professor at the Department for the History of Material Culture of the Middle Ages and Early Modern Times of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences. His research interests include the history of the Grand Duchy of Lithuania after 1569, clientelism, everyday life, and the material dimension of the life of Lithuanian elites in the early modern era; contact: kzojdz@iaepan.edu.pl.